

**Έβδομο Διεθνές Επιστημονικό Εργαστήριο
της Αγιορειτικής Εστίας**

**Seventh International Scientific Workshop
of the Mount Athos Center**

**ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΟΜΙΛΗΤΩΝ
ABSTRACTS OF SPEAKERS' PAPERS**

8–10 Δεκεμβρίου 2023

8–10 December 2023

Αμφιθέατρο «Στέφανος Δραγούμης» · Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού · Θεσσαλονίκη

'Stephanos Dragoumis' Auditorium · Museum of Byzantine Culture · Thessaloniki

Contents

ΠΡΩΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ	5
Παγόνα Παπαδοπούλου	6
Pagona Papadopoulou	7
Βαγγέλης Μαλαδάκης.....	8
Vangelis Maladakis.....	8
Μοναχός Φιλούμενος Παντοκρατορινός.....	9
Monk Philoumenos Pantokratorinos	10
ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ	11
Γεώργιος Γουσγουριώτης.....	12
Georgios Gousgouriotis.....	13
Πanteleimon Pavlinciuc (ιερομόναχος Joseph)	14
Panteleimon Pavlinciuc (hieromonk Joseph)	15
Paul Melas	16
Paul Melas	18
ΤΡΙΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ	19
Δημοσθένης Κακλαμάνος	20
Dimosthenis Kaklamanos	20
Νικόλαος Σικλαφίδης.....	21
Nikolaos Siklafidis.....	22
Αναστάσιος Παπαϊωάννου	23
Anastasios Papaioannou	24
ΤΕΤΑΡΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ	25
Δημήτριος Κότσαρης.....	26
Dimitrios Kotsaris	27
Μοναχός Πατάπιος Καυσοκαλυβίτης.....	28
Monk Patarios Kafsokalvitis.....	30
Πρωτοπρεσβύτερος Ιωάννης Τσιμπασίδης.....	32
Protopresbyter Ioannis Tsimpasidis.....	32
ΠΕΜΠΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ	33
Γεώργιος Ανδρέου.....	34
Georgios Andreou	36
Γεώργιος Π. Ζιαζόπουλος.....	38
Georgios P. Ziazopoulos	39
Δημήτριος Κουτσουπιάς	40
Dimitrios Koutsoupias	41
Αθανάσιος Αλεξίου	42

Athanasios Alexiou	43
ΕΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ	44
Ιωάννης Λιάκος	45
Ioannis Liakos	46
Σάββας Πρασιτίτης.....	47
Savvas Prastitis	48
Εμμανουήλ Ξυνάδας.....	49
Emmanouil Xynadas	49
Άγγελος Σέφκας.....	50
Angelos Sefkas.....	51
ΕΒΔΟΜΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ	52
Άννα Κάμπα.....	53
Anna Kamra	54
Ιγνάτιος Ασσάτωφ.....	55
Ignatius Assaton	57
Μελίνα Παϊσίδου	58
Melina Paisidou	60
Αρχιμανδρίτης Εφραίμ Γκιβίσης - Εσφιγμενίτης	62
Archimandrite Efraim Givisis - Esphigmenitis	63
ΟΓΔΟΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ	64
Αναστάσιος Παπαδόπουλος	65
Anastasios Papadopoulos.....	66
Νικόλαος Σιώμκος.....	67
Nikolaos Siomkos	68
Πέτρος Καψούδας.....	69
Petros Karsoudas	70
Μάρκος Πηλαβάκης.....	71
Markos Pilavakis.....	73
ΕΝΑΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ.....	75
Πλούταρχος Θεοχαρίδης	76
Ploutarchos Theocharidis.....	76
Σταύρος Μαμαλούκος	77
Stavros Mamaloukos	77
Πέτρος Κουφόπουλος,	78
Petros Kouforoulos.....	78
Γεώργιος Σκιαδαρέσης.....	79
Θεόδωρος Ντόγκας.....	79

Γεώργιος Πανέλας.....	79
Πλούταρχος Θεοχαρίδης	79
Georgios Skiadaresis	80
Theodoros Ntogkas	80
Georgios Panelas.....	80
Ploutarchos Theocharidis.....	80
ΔΕΚΑΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ.....	81
Θανάσης Σέμογλου	82
Thanasis Semoglou.....	82
Δημήτρης Λιάκος.....	83
Δημήτρης Βλάσσης	83
Νικόλαος Στούμπος.....	83
Dimitris Liakos	84
Dimitris Vlassis	84
Nikolaos Stoumpos.....	84
Ελευθέριος Παπαϊωάννου	85
Χρήστος Καρύδης.....	85
Eleftherios Papaioannou	86
Christos Karydis	86

ΠΡΩΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Μονή Ζυγού Αγίου Όρους: τα νομισματικά ευρήματα

Η αθωνική Μονή Ζυγού είναι γνωστή από αρχαιακά έγγραφα που χρονολογούνται μεταξύ των τελών του 10^{ου} και τον 12^ο αιώνα. Κατά τον 11^ο αιώνα φαίνεται να ακμάζει, σε έγγραφο, ωστόσο, του 1199 χαρακτηρίζεται έρημη και εκχωρείται στη Μονή Χιλανδαρίου ως μετόχι της. Αργότερα, στις αρχές του 13^{ου} αιώνα τη θέση καταλαμβάνει ένας Φράγκος άρχοντας, χαρίζοντας στην περιοχή το προσωνύμιο Φραγκόκαστρο.

Τα κτιριακά κατάλοιπα της μονής, λίγο έξω από τα σημερινά όρια του Αγίου Όρους, αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφικές έρευνες που ξεκίνησε στη θέση αυτή το 1992 η (πρώην) 10^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με επικεφαλής τον Ιωακείμ Παπάγγελο. Στο τειχισμένο συγκρότημα της μονής εντοπίστηκε το καθολικό, η τράπεζα, καθώς και διάφοροι βοηθητικοί χώροι (φούρνος, ληνός). Η αρχαιολογική σκαπάνη αποκάλυψε και πλήθος κινητών ευρημάτων –εφυσλωμένη κεραμική, μεταλλικά αντικείμενα, υάλινα κανδήλια, εγκόλπια, μολυβδόβουλλα κ.ά.

Μεταξύ των ευρημάτων της ανασκαφής ξεχωρίζουν 71 νομίσματα, τα οποία θα αποτελέσουν το αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης. Πρόκειται κυρίως για χαλκά νομίσματα της μέσης βυζαντινής περιόδου. Περιλαμβάνονται, ωστόσο, και δυο ακόμη κατηγορίες: νομίσματα από πολύτιμα μέταλλα, αλλά και ξένα –μη βυζαντινά– νομίσματα. Αν και ευάριθμα, τόσο τα νομίσματα από πολύτιμα μέταλλα όσο και τα ξένα νομίσματα που ανακαλύφθηκαν στη Μονή Ζυγού έχουν ιδιαίτερη σημασία, καθώς σπανίως οι κατηγορίες αυτές νομισμάτων προκύπτουν ως ανασκαφικά ευρήματα. Είναι ενδεικτικά του ιδιαίτερου ρόλου των μονών στη διακίνηση του χρήματος και την οικονομία γενικότερα, αλλά και της ευημερίας της συγκεκριμένης μονής, καθώς και των επαφών της και με περιοχές εκτός των συνόρων της αυτοκρατορίας.

Η μελέτη του νομισματικού υλικού από την ανασκαφή της Μονής Ζυγού προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για την κυκλοφορία και χρήση του νομίσματος στη μοναστική κοινότητα του Αγίου Όρους, αλλά και ευρύτερα στις βυζαντινές μονές, συμπληρώνοντας τις γνώσεις που αποκομίζουμε κυρίως μέσα από τη μαρτυρία των γραπτών πηγών –τα τυπικά των μονών, αλλά και αρχαιακά έγγραφα που αφορούν σε οικονομικές συναλλαγές στις οποίες εμπλέκονται.

The Monastery of Zygou on Mount Athos: the numismatic finds

The Athonite Monastery of Zygou is known from documentary evidence dating from between the late 10th and the 12th century. The monastery seems to have thrived during the 11th century, but in 1199 it was described as being deserted and became a metochion of Hilandar Monastery. Later, at the beginning of the 13th century, the site was occupied by a Frankish lord, from whom it took the name 'Frankokastron'.

The remains of the monastery, near the present land boundary of Mount Athos, were revealed during the excavations begun at the site in 1992 by the (then) 10th Ephorate of Byzantine Antiquities, under the direction of Ioakeim Papangelos. Within the monastery's fortified enclosure, the katholikon, the refectory and auxiliary structures (furnace, wine press) have been located. The site has also yielded a wealth of finds – glazed pottery, metal objects, glass oil lamps, encolpia, lead seals etc.

Among these finds, 71 coins, which form the subject of this paper, hold a special place. They consist mainly of copper coins of the Middle Byzantine period. However, they also include another two categories: precious metal coins and foreign – i.e. non-Byzantine – coins. Despite their small numbers, both the precious metal coins and the foreign coins that were found at the Monastery of Zygou are of particular interest, since these categories of coin rarely appear among excavation finds. They are indicative of the special role played by the monasteries in the diffusion of money and in the economy more generally, and also of the prosperity of this particular monastery, as well as of its contact with areas beyond the borders of the empire.

The study of the coin finds from the excavations of the Monastery of Zygou provides invaluable information on numismatic circulation and the use of coinage in the monastic community of Mount Athos, as well as in Byzantine monasteries more generally, thus supplementing the knowledge we have from the written sources – monastic typika and archival documents that refer to economic transactions involving monasteries.

Ο θησαυρός βενετικών grossi Βατοπέδι/2002

Το 2002 εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια οικοδομικών εργασιών στον αρσανά της Μονής Βατοπεδίου θησαυρός 72 αργυρών κερμάτων (βενετικά grossi). Το βενετικό grosso, νόμισμα υψηλής καθαρότητας αργύρου, με σταθερό βάρος και διάμετρο, και αμετάβλητη εικονογραφία (εμπρόσθια όψη: ένθρονος ευλογών Χριστός, οπίσθια όψη: άγιος Μάρκος που παραδίδει λάβαρο στον δόγη) κατακλύζει τις αγορές στον 13^ο και 14^ο αιώνα και ανακαθορίζει τους όρους των οικονομικών δράσεων στο Βυζάντιο.

Ο θησαυρός Βατοπέδι/2002 έχει βαρύνουσα ιστορική σημασία, αφενός επειδή σπάνια ανευρίσκονται θησαυρικά σύνολα στη χερσόνησο του Άθω και, αφετέρου επειδή φωτίζει με ιδιαίτερο τρόπο τη νομισματική κυκλοφορία του 14^{ου} αιώνα στο Άγιον Όρος και στον πλατύτερο γεωγραφικό περίγυρο. Η ανάλυση του θησαυρού και η ένταξή του στο χρηματικό περιβάλλον της εποχής θα αναδείξει επιμέρους πτυχές της σημασίας του.

The 'Vatopedi/2002' hoard of Venetian grossi

In 2002, during the course of construction work at the harbour of Vatopedi Monastery, a hoard of 72 silver coins (Venetian grossi) was found. The Venetian grosso, which had a very high silver content, a stable weight and size, and an unvarying iconography (with a depiction of Christ enthroned raising his hand in benediction on the obverse and a depiction of St. Mark handing over the standard to the doge on the reverse) inundated markets in the thirteenth and fourteenth centuries and redefined the way in which business was conducted in Byzantium.

The 'Vatopedi/2002' hoard is of great historical significance, partly because coin hoards are rarely found on the Athonite peninsula, and partly because it sheds a special light on the circulation of money on Mount Athos and in the broader region in the 14th century. The analysis of the hoard and how it fits into the numismatic context of the period will reveal different aspects of its importance.

**Ιερό Κελλί «Άξιον Εστί»:
Χίλια χρόνια αδιάκοπης πνευματικής ζωής και ιστορίας στην περιοχή «Άδειν»**

Τό Ιερό Κελλί «Άξιον Εστί» βρίσκεται στόν λάκκο τοῦ «Άδειν», μία περιοχή πλησίον τῶν Καρεῶν, τουλάχιστον ἀπό τό 982 μ.Χ., ὅταν σύμφωνα μέ τόν λόγιο Ἱερομόναχο Βενέδικτο ἐκ Σύμης, ἐμφανίστηκε ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ μέ τήν μορφή ἀγνώστου μοναχοῦ, καί ἔψαλλε ἐντός του ναΐσκου τοῦ κελλίου τόν πασίγνωστο Θεομητορικό ὕμνο «Άξιον Εστί». Σύμφωνα μέ τήν διήγηση, ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας ἐνώπιον τῆς ὁποίας ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ ἔψαλλε τόν νέο αὐτό ὕμνο, μεταφέρθηκε στό Ναό τοῦ Πρωτάτου, ἀποτελώντας σήμερα τήν Ἐφέστιο καί Προστάτιδα εἰκόνα ὄλου τοῦ Ἁγίου Ὁρους μέ τό ἴδιο ὄνομα: «Άξιον Εστί».

Στή σύντομη εἰσήγηση θά ἀναλυθοῦν ὅλα τά τεκμήρια πού ἀποδεικνύουν τήν παρουσία τοῦ κελλίου στά δρώμενα τοῦ Ἰθω, τουλάχιστον ἀπό τά τέλη τοῦ 10^{ου} αἴωνα. Ἀρχικά, θά ἀναλυθῆ ἡ ἔννοια τοῦ «ἀγροῦ» ὡς terminus technicus σέ Ἰθωνικά χειρόγραφα τῆς ἐποχῆς καί τί αὐτό σημαίνει γιά τό κελλί τοῦ «Άξιον Εστί», σέ σχέση μέ τήν μονή τοῦ Καλύκα στήν ὁποία ἀρχικά ἀνήκε. Θά γίνῃ ἀναφορά στήν ἱστορική ἐξέλιξή του, ὅπου ὡς μονύδριο πλέον τῆς Θεοτόκου μεταβιβάστηκε στήν Ἱερά Μονή Μεγίστης Λαύρας ὅπου καί παρέμεινε γιά περίπου τέσσερις αἰῶνες. Ἐπίσης, θά ἀναφερθοῦν οἱ λόγοι πού ἀνάγκασαν τήν μεταβίβαση τοῦ κελλίου στήν πάλαι Μονή τοῦ Κοχλιαρά καί τήν κατάληξή του στήν Ἱερά Μονή Παντοκράτορος ὅπου ἀνήκει ἔως σήμερα.

Γιά νά γίνουν τά παραπάνω πιό σαφῆ, θά παρουσιασθῆ φωτογραφικό ὑλικό ἀπό σημαντικά χειρόγραφα ὅπως τό ἔγγραφο τῆς Συνάξεως τῶν Καρεῶν τῆς Ἱεράς Μονῆς Βατοπεδίου, μέ ἀριθμό καταλόγου Ω' 27 (Τετράγωνο Α'), τό ὁποῖο ἀναφέρεται στή σχέση τοῦ κελλίου «τό ἐν τῷ Ἰθω» μέ τήν Μονή Κοχλιαρά. Ἐπίσης, θά παρουσιασθῆ τό μοναδικό ἐναπομείναν ἀντίγραφο τῆς Πράξεως τοῦ Πρώτου Γαβριήλ (1141) ἀπό το ἀρχεῖο τῆς Μεγίστης Λαύρας (ἐρμάριο 19, 12^{ος} – 14^{ος} αἰῶνας) ὅπως καί ἄλλοι σημαντικοί χειρόγραφοι κώδικες.

Ἐπιπλέον, θά παρουσιασθῆ ἡ διήγησις τοῦ Σεραφεῖμ Θυηπόλου (1506–1516) σχετικά μέ τό θαῦμα, πάνω στήν ὁποία βασίζεται ἡ διήγησις τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου Ἀγιορείτου (1799) καί ὅλες οἱ σύγχρονες ἀναφορές, καθώς καί οἱ λόγοι πού ὀδήγησαν αὐτόν τόν λόγιο Ἱερομόναχο καί Πρωτο τοῦ Ἁγίου Ὁρους, στήν ἀποτύπωση μέρους μόνον ἀπό τήν ἱστορία τοῦ κελλίου.

**The 'Axion Esti' Cell:
a thousand years of continuous spiritual life and history in the 'Adein' locality**

The 'Axion Esti' Cell is situated in the 'Adein' ravine, a locality close to Karyes, and dates from at least A.D. 982, when – according to the learned hieromonk Benedict of Symi – the Archangel Gabriel appeared in the guise of an unknown monk and chanted the celebrated 'Axion Esti' hymn to the Mother of God in the cell's chapel. According to Benedict's account, the icon of the Virgin Mary before which the Archangel chanted this new hymn was later transferred to the Protaton church, where it now serves as the guardian icon of the whole of the monastic republic, bearing the same name as the 'Axion Esti' hymn.

This brief presentation will examine all the documentary evidence referring to the existence of the 'Axion Esti' Cell on Athos, from at least the late 10th century onwards. The presentation will begin with an analysis of the meaning of the word 'agros' as a technical term in the relevant Athonite documents and what this implies for the 'Axion Esti' Cell, in terms of its relationship with the Monastery of Kalyka, to which it initially belonged. Reference will be made to the historical development of the Cell, which saw its transfer, as a small monastery dedicated to the Theotokos, to the jurisdiction of the Great Lavra Monastery, where it remained for about four centuries. Likewise, reference will be made to the reasons for the Cell's transfer to the jurisdiction of the erstwhile Monastery of Cochliaras and then to that of Pantokrator Monastery, to which it still belongs.

In order to make all this clearer, the presentation will include photographs of important manuscripts, such as that of the Synaxis of Karyes held at Vatopedi Monastery (cat. no. Ω' 27 [Τετράγωνο Α']), which refers to the relationship between the cell 'to en tō "Adē"' and the Monastery of Cochliaras. The paper will also present the only remaining copy of the *Praxis* of the *Protos* Gabriel (1141) from the archives of the Great Lavra Monastery (12th-14th cent., cabinet 19), as well as other important manuscripts.

In addition, the paper will present the account of the miracle of the 'Axion Esti' hymn by Seraphim Thyepolos (1506–1516), on which is based the account by St. Nikodemos of the Holy Mountain (1799) and all modern references to the miracle. An analysis will also be made of the reasons why the learned hieromonk and *Protos* Benedict recorded only a part of the cell's history.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

**Αναζητώντας ίχνη σχολικής εκπαίδευσης στο Άγιον Όρος
κατά τη βυζαντινή περίοδο**

Τò σχολείο υπήρξε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Βυζαντίου στενά συνδεδεμένο με τὴν Ἐκκλησία. Πολλὰ παιδευτήρια ἦταν προσαρτημένα σὲ ναοὺς καὶ ἰδιαίτερα τὰ μοναστήρια ἀποτέλεσαν κέντρα ἐκπαίδευσης, διάδοσης καὶ διαμόρφωσης τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς λογοτεχνίας, καθὼς πολλοὶ τὸν ἀριθμὸ μοναχοὶ υπήρξαν, ταυτόχρονα, καὶ δάσκαλοι σὲ ὀλόκληρη τὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια. Σὲ ὅλη τὴν μακροαίωνα ἱστορία τῆς ἀθωνικῆς κοινοπολιτείας ἐκάρησαν μοναχοὶ διαπρεπεῖς κοσμικοὶ δάσκαλοι, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ὄλων τὸν ὄσιο Ἀθανάσιο τὸν Ἀθωνίτη. Τὰ τελευταῖα χρόνια παρατηρεῖται μία αὔξηση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν μελετητῶν σχετικά με τὰ ζητήματα τῆς λογιόσυνης καὶ τῆς ἐγγραμματοσύνης στὸ Ἅγιον Ὄρος τόσο κατὰ τὴ βυζαντινὴ ὅσο καὶ κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, διαπιστώνεται ἓνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τῆς σύγχρονης ἔρευνας γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ πρακτικὴ τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἄθωνα, ἡ ὁποία ταυτίζεται με τὴν προσπάθεια ἀνασύνθεσης τῆς λειτουργίας καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς Ἀθωνιάδος Σχολῆς. Ἐντούτοις, μέχρι τώρα δὲν συνεχράφη κάποια ἐργασία ἀναφορικὰ με τὴν σχολικὴ ἐκπαίδευση στὸν Ἄθωνα τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

Ὡς ἐκ τούτου, ἡ μελέτη μας θέτει στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός της τὴ διερεύνηση τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης στὶς μονές τοῦ Ἁγίου Ὄρους κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο. Συγκεκριμένα, ἀξιοποιώντας τὶς λίγες τὸν ἀριθμὸ ὑπάρχουσες μαρτυρίες τῶν πηγῶν σχετικά με τὴν ὕπαρξη σχολικῆς ἐκπαίδευσης στὸ Ἅγιον Ὄρος ἐντὸς τῶν βυζαντινῶν χρονολογικῶν ὀρίων, συζητοῦμε, ἐπικαλούμενοι κάποια ἐπιπρόσθετα δεδομένα, τὰ πορίσματα τῆς προγενέστερης ἔρευνας καὶ ἐκθέτουμε τόσο τὰ ἀντικειμενικὰ προβλήματα ὅσο καὶ τὶς ἰδιαίτερες παραμέτρους ποὺ θεωροῦμε πὼς πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπόψη κατὰ τὴν πραγμάτευση τοῦ ἐν λόγω ζητήματος. Ἰδιαίτερη βαρύτητα θὰ δοθεῖ σε κώδικες με κλασικὸ περιεχόμενο (Ὅμηρος, Πλάτων, Δημοσθένης), οἱ ὁποῖοι διαπιστωμένα βρισκόντουσαν σὲ ἀθωνικὲς βιβλιοθηκὲς τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἀξιοποιώντας, παράλληλα, σχετικὲς μαρτυρίες περιηγητῶν ἀπὸ τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα. Ἀκόμη, στὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς εἰσήγησής μας θὰ δοθεῖ ἰδιαίτερη ἔμφαση σὲ χειρόγραφα με ποιήματα τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, τὰ ὁποῖα εἴτε συντέθηκαν σὲ κάποιο ἀθωνικὸ scriptorium τῆς βυζαντινῆς περιόδου εἴτε διαπιστωμένα ἦταν τοποθετημένα στὰ ράφια ἀγιορειτικῶν βιβλιοθηκῶν. Ἰδιαίτερα αὐτὴ ἡ ἐνόητα τῆς σπουδῆς μας θὰ φέρει στὸ προσκῆνιο πολῦτιμα δεδομένα σχετικά με τὴν ἀγιορειτικὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση τῶν βυζαντινῶν χρόνων, καθὼς ἡ ποίηση τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου συγκαταλεγόταν σταθερὰ στὰ ἀναγνώσματα τῆς βυζαντινῆς ἐκπαιδευτικῆς πρακτικῆς.

Searching for traces of school education on Byzantine Athos

Throughout the Byzantine period school education remained closely related to the Church. Many schools were attached to churches and most monasteries functioned as centres of learning for the dissemination and creation of culture and literature, since many monks in the Byzantine lands were also teachers. Throughout Mount Athos's long history various laymen who were well-known teachers took the monastic habit and became members of the Athonite commonwealth; St Athanasios the Athonite is the most typical example. In recent years, the subject of literacy and erudition on Mount Athos during the Byzantine and post-Byzantine periods has attracted the attention of researchers. Even so, the subject of school education on Mount Athos in the Byzantine period seems to have escaped their attention.

My study aims to investigate traces of school education in Athonite monasteries during the Byzantine period. More specifically, taking into account the few extant references to the existence of monastic schools on Mount Athos, I will discuss the conclusions of previous researchers and highlight the problems associated with the study of Athonite school education, as well as the special parameters that should be borne in mind when dealing with these problems. I will place special emphasis on manuscripts of classical content (Homer, Plato, Demosthenes), which are known to have existed in Athonite libraries during the Byzantine period, and I will also present the relevant testimonies of travellers who visited Mount Athos and its monasteries. The last part of my presentation will focus on codices containing poems of Gregory of Nazianzus, which were copied in Athonite scriptoria or are known to have existed in various libraries on Athos. This aspect of my research in particular will reveal useful information about school education on Mount Athos during the Byzantine period, since some of Gregory the Theologian's poems were included as readers in the Byzantine school curriculum.

**Η σχέση ανάμεσα στο Άγιον Όρος και τη молδαβική μονή Noui-Neamt
κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα**

Το Άγιον Όρος θεωρείται ιερός τόπος, ένας τόπος έμπνευσης και ασκητικού βίου για τους Ορθόδοξους Χριστιανούς. Ορισμένοι ευλαβείς άνθρωποι επισκέπτονται συχνά το Άγιον Όρος, ενώ άλλοι μόνο μια φορά στη ζωή τους. Οι μοναχοί τρέφουν μια ιδιαίτερη αγάπη γι' αυτόν τον τόπο. Μετά από την πρώτη επίσκεψή τους, κάποιοι εγκαθίστανται εκεί, ενώ άλλοι επιστρέφουν επανειλημμένως.

Ο αρχιμανδρίτης Andronik (Ρορονίχ), ο ηγούμενος της μονής Noui-Neamt, επισκέφθηκε το Άγιον Όρος κατά την περίοδο 1858–1859 και μας άφησε μια περιγραφή των μοναστηριών του Αγίου Όρους και της Κωνσταντινούπολης, μαζί με το βιβλίο του για την ιστορία του Αγίου Όρους. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο πατήρ Andronik μελέτησε διάφορες περιγραφές και παλαιές διηγήσεις προσκυνητών για το Άγιον Όρος, γραμμένες από μοναχούς των μονών Neamt και Secu ή από ρώσους ιστορικούς και προσκυνητές. Ο πατήρ Andronik δεν συνέταξε απλώς μια συνηθισμένη περιγραφή του προσκυνηματικού ταξιδιού του στο Άγιον Όρος, αλλά ένα έργο που εμπλουτίζεται από μια θεολογική προσέγγιση. Ο πατήρ Andronik επεσήμανε τέσσερις βασικούς στόχους για το προσκυνηματικό του ταξίδι:

- να εκπληρώσει τους όρκους που είχε δώσει στον Θεό
- να ευγνωμονήσει το Θεό
- να δείξει αγάπη για τους ιερούς τόπους και για τους αγίους
- να περιγράψει αυτά που θα συναντήσει και να μοιραστεί τη χαρά του με τους ανθρώπους που δεν έχουν επισκεφθεί τους ιερούς τόπους ή δεν θα έχουν ποτέ τη δυνατότητα να τους επισκεφθούν

Ο πατήρ Andronik μίλησε επίσης για τα οφέλη των προσκυνημάτων: «Ας καταλάβουμε από όλες αυτές τις αλήθειες ότι όποιος επισκέπτεται τους ιερούς τόπους λαμβάνει μεγάλα οφέλη. Παίρνει ευλογία από τον Σωτήρα Χριστό στο χρόνο (και στο χώρο) ενώπιον των αγίων. Παίρνει ευλογία στα μέρη όπου δοξάσθηκαν οι άγιοι μέσω του αγίου επίγειου βίου τους». Τα συγγράμματα του πατρός Andronik μπορεί να θεωρηθούν ως ένας οδηγός για τους πιστούς.

Η σχέση ανάμεσα στη μονή Noui-Neamt και το Άγιον Όρος συνέχισε μέχρι τον 20^ο αιώνα. Δυστυχώς, κατά την κομμουνιστική περίοδο διακόπηκαν όλες οι σχέσεις, όμως από τότε συνεχίστηκαν οι πνευματικοί δεσμοί.

Σήμερα όλες οι σχέσεις έχουν ανανεωθεί και ανοικοδομηθεί, και οι μοναχοί στη Μολδαβία και στο Άγιον Όρος συνεχίζουν να ενισχύουν τις αδελφικές τους σχέσεις.

**The relationship between Mount Athos and the Moldavian Noul-Neamt Monastery
in the second half of the 19th century**

Mount Athos is considered to be a holy place, a place of inspiration and a place of Orthodox Christian asceticism. Some pious people visit the Holy Mountain often, while others just once in a lifetime. Monks have a special affinity for this location. After visiting Mount Athos, some of them settle there, while others come back again and again.

Archimandrite Andronik (Popovich), abbot of the Noul-Neamt monastery, visited the Holy Mountain in 1858-1859 and left us a description of Athonite and Constantinopolitan monasteries, as well as a "history of the Holy Mount Athos". It is very important to mention that Father Andronik studied different accounts of the Holy Mountain and old pilgrimage narratives written by monks from the Neamt and Secu monasteries or by Russian historians and pilgrims. He did not merely describe his journey to Mount Athos; he also adopted a theological approach to the concept of pilgrimage. Andronik highlighted four main goals for his pilgrimage:

1. To fulfill the vows given to God;
2. To give thanks to God;
3. To show love for holy places and saints;
4. To record what he saw and share his joy with those people who have not seen holy places or will never be able to see them.

He also named the benefits of pilgrimage: "Let us understand, from all these truths, that the person who walks in the holy places receives great benefits. They are blessed by the Saviour Christ in time (and space) before the saints. They are blessed in the places where the saints were glorified through their holy lives on earth." The writings of Andronik can be regarded as a guide for the faithful.

The relationship between the Monastery of Noul-Neamt and the Holy Mountain continued up until the 20th century. Unfortunately, during the Communist period all communications were severed, although since then the spiritual contacts have been continued.

Nowadays all the contacts have been revived and rebuilt. The brothers from Moldova and the Holy Mountain are strengthening their fraternal bonds.

Σκέψεις για την Ανθρωπολογία του Αγίου Όρους

Ανέκαθεν η ανθρωπολογία μας έδινε τη δυνατότητα να διερευνούμε τη συμβολή του παρελθόντος, του παρόντος και του αναδυόμενου μέλλοντος, ειδικά επειδή οι δυνάμεις αυτές διασταυρώνονται στις βιωμένες εμπειρίες των ανθρώπων. Η παρούσα ανακοίνωση, η οποία βασίζεται σε μια εθνογραφική έρευνα πεδίου διάρκειας δώδεκα μηνών στην αθωνική κοινότητα, θα εξετάσει την ανθρωπολογία του Αγίου Όρους. Με τη χρήση διαφόρων εθνογραφικών βινιέτων, σκοπεύει τελικά να αναλογιστεί τα οφέλη και τις προκλήσεις που προκύπτουν από την ανθρωπολογική και εθνογραφική έρευνα της μοναστικής κοινότητας, και ταυτόχρονα να συστήσει ορισμένες οδούς διαλόγου και συνεργασίας ανάμεσα σε διαφορετικούς ακαδημαϊκούς κλάδους.

Στο παρελθόν ορισμένοι ανθρωπολόγοι και κοινωνιολόγοι έχουν ασχοληθεί με τη μοναστική κοινότητα του Αγίου Όρους (βλ. Choukas 1935, Panagoroulios 2010). Οι έρευνές τους εστιάστηκαν κυρίως στην καθημερινή ζωή των αγιορειτών μοναχών, τη σχέση της κοινότητας με το ιστορικό (δηλ. βυζαντινό) παρελθόν, και το ρόλο και τη λειτουργία της κοινότητας στο ευρύτερο πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Αντλώντας από ένα μεγάλο μέρος των ερευνών αυτών, η παρούσα μελέτη / διδακτορική εργασία επιδίωξε να τεκμηριώσει τη δημιουργία και τη διατήρηση πνευματικών σχέσεων φροντίδας και υποστήριξης στο Άγιον Όρος και τα μετόχια έξω από τη χερσόνησο του Άθω. Η μελέτη έχει ασχοληθεί συγκεκριμένα με τους τρόπους με τους οποίους πολύπλοκα κοινωνικά προβλήματα –όπως η φτώχεια, οι ασθένειες, η περιθωριοποίηση και η καταπίεση– αντιμετωπίζονται από τους ανθρώπους με σημείο αναφοράς την πνευματική υπόστασή τους και τη σχέση της με την πνευματική υπόσταση των άλλων ανθρώπων και τις κοσμικές και υπερφυσικές δυνάμεις. Η εργασία στοχεύει τελικά σε μια γενικότερη κατανόηση της λειτουργίας του σύγχρονου Ορθόδοξου Χριστιανικού μοναχισμού ως ένα πνευματικό δίκτυο το οποίο– για όσους συμμετέχουν και ελπίζουν σε αυτό –συμβάλλει στο να οδηγηθεί ο άνθρωπος σε καλύτερους τρόπους ύπαρξης σε αυτόν τον κόσμο και τον επόμενο. Αυτό το δίκτυο, με τη σειρά του, είναι εκτενές –καθώς εκτείνεται στον υλικό και τον άυλο χώρο και χρόνο– αλλά και βαθύτατα οικείο για τους ανθρώπους που συμμετέχουν σε αυτό και το βιώνουν. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο διαπροσωπικών σχέσεων, πρακτικές όπως η προσκύνηση, η προσευχή, η εργασία και τα προσκυνηματικά ταξίδια καθίστανται τρόποι διαπροσωπικής επικοινωνίας με άλλους ανθρώπους, επώνυμους και ανώνυμους.

Η εθνογραφική έρευνα πεδίου διεξήχθη σε διάφορες αθωνικές μονές και σε εξαρτήματα των αθωνικών μονών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, σε ένα διάστημα δώδεκα μηνών κατά την περίοδο 2022–2023 –με ιδιαίτερη έμφαση σε μια από τις μονές αυτές («η μονή»). Για τη συλλογή στοιχείων για την έρευνα χρησιμοποιήθηκαν τρεις βασικές ερευνητικές μέθοδοι: 1) η παρατήρηση των συμμετεχόντων, 2) ημι-δομημένες συνεντεύξεις, και 3) προσωποκεντρικές συνεντεύξεις (Levy και Holland 1998). Η συμμετοχή στην έρευνα δεν περιορίστηκε μόνο στους αγιορείτες μοναχούς και δοκίμους αλλά συμπεριέλαβε και προσκυνητές και άλλους λαϊκούς, εργάτες με μικρή ή μεγάλη διάρκεια παραμονής στη χερσόνησο του Άθω, και πιστούς που εκκλησιάζονται στα εξαρτήματα (άνδρες και γυναίκες). Παρά τη διαδεδομένη αντίληψη του απομονωμένου

χαρακτήρα του Αγίου Όρους, η πιο ολιστική εθνογραφική προσέγγιση που υιοθετήθηκε στην έρευνα αποκάλυψε την ποικιλομορφία των κοινωνικών διαδράσεων που εμφανίζονται στη χερσόνησο, καθώς και τα διάφορα δίκτυα που συνδέουν την κοινότητα και τα μέλη της με τον «έξω κόσμο». Τελικά, με την παροχή αναλυτικής εθνογραφικής τεκμηρίωσης και μιας ανάλυσης της διάδρασης ανάμεσα στη διαπροσωπικότητα, τη θρησκεία και το μοναχισμό στις μονές του Αγίου Όρους, η εργασία αυτή αποκαλύπτει τους τρόπους με τους οποίους το ανθρώπινο πνεύμα επιδρά πάνω στις ανθρώπινες σχέσεις.

Παραπομπές:

Choukas, Michael, 1935. *Black Angels of Athos*. Brattleboro, Vermont: Stephen Daye Press.

Reflections on the Anthropology of the Holy Mountain

Anthropology has historically allowed us to investigate the confluence of the past, the present, and the emergent future, particularly as these forces intersect in the lived experience of individuals. This paper, which is based on twelve months of ethnographic field research in the Athonite community, will examine the anthropology of Mount Athos. Making use of several ethnographic vignettes, it will ultimately reflect on the benefits and challenges associated with anthropological and ethnographic research in the community, while recommending particular avenues of dialogue and collaboration between different academic disciplines.

In the past various anthropologists and other social scientists have had some contact with the Athonite monastic community (see Choukas 1935; Paganopoulos 2010). This work has tended to focus on the everyday life of Athonite monks, the community's relationship with its historical (i.e. Byzantine) past, as well as its role and function in the broader landscape of contemporary Greek society. Informed by much of this work, this study and dissertation project sought to document the creation and maintenance of spiritual relationships of care and support on the Holy Mountain and in its dependencies outside of the peninsula. It specifically engaged with the ways in which complex social problems – including poverty, illness, marginalization and oppression—are dealt with by individuals with reference to their spirit and its relationship with the spirits of others, as well as worldly and other-worldly powers. This project ultimately speaks to a more general understanding of the function of contemporary Orthodox Christian monasticism, as a spiritual network that facilitates, for those who participate and hope in it, one's transitions into better ways of being in both this world and the next. This network in turn is both expansive, extending across material and immaterial space and time, and profoundly intimate, as experienced by individuals participating in it. Within this relational framework such practices as veneration, pilgrimage, prayer, and work are rendered modes of relationality with named and nameless others.

Ethnographic field research was conducted over a period of twelve months between 2022 and 2023 in several Athonite monasteries—with a particular emphasis on one ("the monastery")—and in Athonite dependencies in Greece and abroad. The collection of data for this study involved three primary research methods: (1) participant observation, (2) semi-structured interviews and (3) person-centered interviews (Levy and Holland 1998). Research participation was not limited to Athonite monks and novices, and thus included pilgrims and other laymen, short and long-term laborers on the peninsula, and dependency parishioners (both men and women). Despite popular images of isolation, this more holistic ethnographic approach revealed the diversity of social interactions that manifest on the peninsula, as well as the various networks that connect the community and its members to the "world outside." Finally, by providing granular ethnographic documentation and analysis of the intersection of relationality, religion and monasticism in the monasteries of Mount Athos, this project systematically reveals the ways in which the human spirit bears upon human relationships.

References

Choukas, Michael, 1935. *Black Angels of Athos*. Brattleboro, Vermont: Stephen Daye Press.

ΤΡΙΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Δημοσθένης Κακλαμάνος

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού ΑΠΘ

**Κατάλογοι υμνογραφικών χειρογράφων των Βιβλιοθηκών του Αγίου Όρους.
Τα υμνογραφικά χειρόγραφα της Μονής Παντοκράτορος**

Dimosthenis Kaklamanos

Associate Professor, School of Social Theology and Christian Culture, AUTH

**Catalogues of hymnographic manuscripts of the Mount Athos Libraries.
Hymnographic manuscripts of Pantokrator Monastery**

Ebrain: Ψηφιακή βάση δεδομένων για τα αγιορείτικα χειρόγραφα

Τα χειρόγραφα που βρίσκονται στις βιβλιοθήκες των Ιερών Μονών, Σκητών και Κελίων του Αγίου Όρους αποτελούν αδιαμφισβήτητα την πλουσιότερη συλλογή ελληνικών χειρογράφων στον κόσμο. Μέχρι σήμερα έχουν προσπαθήσει πολλοί ερευνητές να προσεγγίσουν τον αριθμό τους. Σε μια από τις τελευταίες αυτές προσπάθειες ο κ. Ζήσης Μελισσάκης υπολογίζει ότι το σύνολο των κώδικων κυμαίνεται μεταξύ 15.787 και 16.525. Εκτός από τον φυσικό χώρο όπου βρίσκονται οι κώδικες υπάρχουν και άλλες αγιορείτικες συλλογές σε μικροταινίες ή σε ψηφιακή μορφή εκτός Αγίου Όρους. Συγκεκριμένα έχουμε το Αρχείο Μικροταινιών του Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών διαθέτει περίπου 9.100 κώδικες σε μικροταινίες (έχουμε καταγράψει 8.711 κώδικες). Το Αρχείο Μικροταινιών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, στο οποίο υπάρχουν 316 κώδικες σε μικροταινίες. Στην ιστοσελίδα της βιβλιοθήκης του Κογκρέσου υπάρχουν 249 κώδικες. Στην Ψηφιακή Αθωνική Κιβωτό υπάρχουν 3.337 κώδικες. Στη βάση δεδομένων Pinakes, στην οποία καταλογογραφούνται χειρόγραφα, οι αγιορείτικοι κώδικες ανέρχονται σε 14.696. Από αυτά μετρήσαμε 5.374 χειρόγραφα, τα οποία έχουν μερική ή πλήρη καταλογογράφηση. Σύμφωνα με την ίδια βάση στα 5.374 χειρόγραφα υπάρχουν στα φύλλα τους 29.596 έργα. Αφαιρώντας τα έργα που απαντούν σε περισσότερο από ένα χειρόγραφο καταγράφουμε 4.894 διαφορετικά έργα και 1.173 διαφορετικούς συγγραφείς.

Στην ανακοίνωσή μας θα παρουσιάσουμε τη βάση δεδομένων «Ebrain», η οποία θα αξιοποιεί όλες αυτές τις πληροφορίες, θα είναι περισσότερο εμπλουτισμένη και θα προσφέρει στον ερευνητή μια πανοραμική ματιά για τα χειρόγραφα και το περιεχόμενό τους, ενώ παράλληλα θα είναι συνδεδεμένη με αντίστοιχη βάση δεδομένων με τα έργα από την *Patrologia Graeca* που απαντούν στα αγιορείτικα χειρόγραφα.

Ebrain: Digital database for Athonite manuscripts

The manuscripts that exist in the libraries of the monasteries, sketes and kellia of Mount Athos without doubt constitute the richest collection of Greek manuscripts in the world. Many researchers have attempted to estimate their number. In one of the most recent attempts, Mr. Zisis Melissakis has estimated that the total number of manuscripts is somewhere between 15,787 and 16,525. Apart from the manuscripts on Athos itself, other collections of Athonite manuscripts exist either on microfilm or in digital form outside Athos. To be specific, there is the microfilm archive of the Patriarchal Foundation for Patristic Studies, which holds approx. 9,100 manuscripts on microfilm (we have recorded 8,711 codices). The microfilm archive of the Hellenic National Research Foundation holds 316 manuscripts on microfilm. On the website of the Library of Congress there are 249 manuscripts. The Athonite Digital Ark has 3,337 codices. On the Pinakes database, which contains a catalogue of manuscripts, there are 14,696 Athonite codices. Of these, we have counted 5,374, which are either fully or partly catalogued. According to the same database, these 5,374 manuscripts contain in their pages a total of 29,596 works. Excluding the works which appear in more than one manuscript, we have recorded 4,894 different works and 1,173 different authors.

In this paper we will present the 'Ebrain' database, which will utilise all this information, be richer in content and provide researchers with an overview of the manuscripts and their content. The database will also be connected to a similar database containing works in the *Patrologia Graeca* that are to be found in Athonite manuscripts.

**Παλαιογραφικά από τὸν Ἄθωνα. Ἡ περίπτωση τοῦ ἀγιορείτη μοναχοῦ Ἀγάπιου Λάνδου
καὶ ἡ σχέση του μετὰ τὸν κώδικα 1 τοῦ Ναοῦ Κοιμήσεως Θεοτόκου Γλώσσης**

Ὁ μοναχὸς Ἀγάπιος Λάνδος ὁ Κρής (περ. 1595-λίγο μετὰ τὸ ἔτος 1656/57) ὑπῆρξε ἴσως ἡ πιὸ ἐμβληματικὴ μορφή τῆς ἀγιορειτικῆς λογιόσυνης τοῦ 17ου αἰώνα. Μὲ τὴν ἐνεργὸ δράση του καὶ τὸ ὀγκῶδες θεολογικὸ κατὰ βάση συγγραφικὸ ἔργο του, γραμμένο στὴ δημῶδη ἑλληνικὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς, σημάδεψε τὴν ἐκκλησιαστικὴ βιβλιογραφικὴ παραγωγή τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Τὰ βιβλία ποὺ ἔγραψε ἢ μετέφρασε γνώρισαν ἰδιαίτερα μεγάλη ἐπιτυχία, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐκδόσεις τους, καὶ μὲ τὸ ψυχοφελὲς καὶ ἠθικοδιδακτικὸ τους περιεχόμενον ἀποτέλεσαν οὐσιαστικὸ στήριγμα γιὰ τὸν ὑπόδουλο ὀρθόδοξο ἑλληνισμό σὲ μία ἀπὸ τὶς πιὸ δύσκολες περιόδους τῆς ἱστορίας του, κατὰ τὴν ὁποία ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δεινὰ τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ τὴ λυσσαλέα προπαγανδιστικὴ δράση τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ. Μέσα σὲ αὐτὲς τὶς πραγματικὰ ἀντίξοες συνθήκες καὶ κυρίως μὲ τὰ ἔντονα οἰκονομικὰ προβλήματα ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ Λάνδος, κατόρθωσε μὲ μεγάλο κόπο καὶ προσωπικὴ φροντίδα νὰ ἐκτυπώσῃ περισσότερους ἀπὸ δέκα τίτλους ἔργων του στὰ φημισμένα τυπογραφεῖα τῆς Γαληνοτάτης στὰ τρία ταξίδια ποὺ πραγματοποίησε ὁ ἴδιος στὴν Ἰταλία.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλούσια ἔντυπη βιβλιογραφικὴ παρακαταθήκη τοῦ Λάνδου, σώζεται - κυρίως στὶς μοναστηριακὲς βιβλιοθηκὲς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ὅπου πέρασε μεγάλο διάστημα τῆς πολυτάραχης ζωῆς του- σὲ χειρόγραφη μορφή ἓνα σημαντικὸ μέρος τοῦ ἔργου του ἐκδεδωμένο ἢ ἀνέκδοτο, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐλάχιστα ἢ καθόλου γνωστὸ στὴ σχετικὴ ἔρευνα. Μεταξὺ τῶν χειρογράφων αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ ὀρισμένα αὐτόγραφα τοῦ Λάνδου, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ ἀποτελοῦν ἀρχαιακὰ τεκμήρια βαρύνουσας σημασίας γιὰ τοὺς μελετητὲς τοῦ ἔργου του καὶ ἰδίως γιὰ τοὺς γλωσσολόγους, γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι γενικότερα οἱ αὐτόγραφοι χειρόγραφοι κώδικες λογίων ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ 16^{ου} - 17^{ου} αἰώνα ἔχουν προσδιορισθεῖ ὡς ἐξαιρετικῆς σημασίας πρωτογενῆς πηγή γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δημῶδους ἑλληνικῆς, καθὼς δὲν ἔχει ἀλλοιωθεῖ τὸ περιεχόμενό τους στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἀπὸ τὴ διαδικασία ἀντιγραφῆς τους. Ἐπιπλέον, συχνὰ τὰ αὐτόγραφα χειρόγραφα ἐνδέχεται νὰ παραδίδουν μία πρωτόλεια ἢ μία ἄλλη ἐκδοχὴ ἐνὸς ἔργου, ἢ ὁποῖα γιὰ ποικίλους λόγους νὰ μὴν ἔφτασε ποτὲ στὸ τυπογραφεῖο ἢ νὰ εἶναι ἐν τέλει διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν ποὺ γνωρίζουμε στὴν ἔντυπη μορφή της.

Μιὰ ἀντίστοιχη περίπτωση ἀποτελεῖ καὶ ὁ κώδικας ὑπ' ἀριθμ. 1 τοῦ 17^{ου} αἰώνα ποὺ ἀπόκειται στὸ Ναὸ Κοιμήσεως Θεοτόκου Γλώσσης Σκοπέλου, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει μεταφρασμένα στὴ συνήθη ἀπλοελληνικὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς ἀγιολογικὰ κείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ Ἀ. Λάνδου. Τέτοια εἴδους κείμενα συνέχισαν νὰ παράγονται μαζικὰ κατὰ κύριο λόγο στὰ ἀντιγραφικὰ ἐργαστήρια σημαντικῶν μοναστηριακῶν κέντρων καὶ κυρίως τῶν ἀγιορειτικῶν γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν ὀριστικὴ ἐπικράτηση τῆς τυπογραφίας. Ἡ ἀνακοίνωση ἔχει σκοπὸ νὰ ἀναδείξει καὶ νὰ παρουσιάσει τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐν λόγω χειρόγραφου κώδικα, ἐνῶ θὰ ἐπιχειρήσει βάσει παλαιογραφικῶν δεδομένων νὰ ταυτίσει καὶ τὸν γραφέα του.

Palaeographs from Athos: The case of the Athonite monk Agapios Landos and his connection with Codex 1 of the Church of the Assumption of the Virgin Mary at Glossa

The monk Agapios Landos of Crete (c. 1595 – shortly after 1656/57) was perhaps the most emblematic figure of 17th-century Athonite scholarship.

Through his industry and his voluminous and mainly theological works, written in the vernacular Greek of the time, he played a major role in the production of popularising books during the years of the Turkish occupation.

The books he wrote or translated were particularly successful, as is evidenced by their numerous editions, and with their spiritual, moral and didactic content they were a substantial source of support for the enslaved Greeks during one of the most difficult periods of their history, during which, in addition to their suffering under the Ottoman yoke, they had to face the fierce propagandist activity of the Roman Catholic Church and Protestantism.

In these truly adverse circumstances and, what is more, in spite of the financial problems that he had to face, Landos managed, with great effort and personal solicitude, to have more than ten of his works printed by the famous printing houses of the Most Serene Republic during the three trips he made to Italy.

Apart from the rich legacy of printed books left by Landos, a considerable part of his work, either published or unpublished – the latter being hardly known or completely unknown to research –, is preserved in manuscript form, mainly in the monastic libraries of Mount Athos, where he spent a large part of his turbulent life. Among these manuscripts are some of Landos's autographs, which are of particular interest and constitute archival evidence of great importance for students of his work, and especially for linguists, for the additional reason that the autograph manuscripts of men of letters of the 16th and 17th centuries in general have been identified as an extremely important primary source for the restoration of the vernacular Greek language, since their content has not been altered over time by the copying process.

In addition, autograph manuscripts can often provide an original or alternative version of a work which, for various reasons, may never have reached the printing house, or may end up being different from the one we know in its printed form.

A similar case is the 17th-century Codex No. 1 in the Church of the Assumption of the Virgin Mary at Glossa on Skopelos, which contains hagiological texts translated into the Greek vernacular of the day, including those of A. Landos. Such texts continued to be mass-produced for many centuries after the advent and definitive spread of printing, mainly in the scriptoria of major monastic centres, especially the monasteries of Mount Athos.

This paper aims to highlight and present the contents of this manuscript codex, and to attempt to identify its scribe on the basis of palaeographic data.

ΤΕΤΑΡΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Η «Μετάφραση» αγιολογικών κειμένων. Από το «Μηνολόγιο» του Συμεών Μεταφραστή στον «Νέο Παράδεισο» του Αγάπριου Λάνδου

Ο 16^{ος} αιώνας μπορεί να χαρακτηριστεί από πλευράς πολιτιστικής δραστηριότητας ως μια εποχή συνειδητής πνευματικής αφύπνισης κατά την οποία ορισμένες πολιτιστικές τάσεις, μεταξύ των οποίων ανήκει και η μεταφραστική κίνηση, διαμορφώνουν την πρώιμη μορφή τους. Κατά την περίοδο αυτή τα πνευματικά ζητήματα παρουσιάζουν έναν επισημότερο, συστηματικότερο και πιο συνειδητό χαρακτήρα. Ενδεικτικό είναι το γεγονός πως περί τα μέσα, κυρίως, του 16^{ου} αιώνα χρονολογούνται οι πρώτες συστηματικές προσπάθειες για την αναδιοργάνωση και αναδιάρθρωση της εκπαίδευσης. Στα όρια αυτών των πρώτων ενεργειών φαίνεται η δραστηριοποίηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας και κάποιων επιφανών λογίων που ανήκουν στους κόλπους της. Σε αυτές τις ενέργειες οφείλονται τα πρώτα έντυπα πεζά κείμενα σε απλή γλώσσα, η άνθιση των βιβλιογραφικών εργαστηρίων, όπως συνέβη στο Άγιον Όρος, καθώς και η εκ νέου αύξηση του ενδιαφέροντος για τα ελληνικά χειρόγραφα. Επιπρόσθετα, την ίδια περίπου εποχή, τοποθετείται και η πρώτη προσπάθεια υπεράσπισης της δημόσιας γλώσσας, ως βασικό κώδικα γραπτού λόγου, αλλά και της μετάφρασης.

Ο Αγάπριος Λάνδος, υπήρξε ένας ιδιαίτερης σημασίας λόγιος του 17^{ου}, τα έργα του οποίου, μέσω της αποδεδειγμένης αποδοχής και διάδοσης που γνώρισαν, αποτέλεσαν ένα σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορία της νεότερης ελληνικής εκκλησιαστικής γραμματείας, και ιδίως κατά τη δύσκολη, για τον ελληνισμό, περίοδο της Οθωμανοκρατίας. Έχοντας ο ίδιος το προνόμιο να ζήσει και να γαλουχηθεί πνευματικά στην Κρήτη και, εν συνεχεία, να εγκαταβιώσει στο Άγιον Όρος, μπόρεσε να λάβει μια σημαντική παιδεία, που καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τον χαρακτήρα της μετέπειτα συγγραφικής του δραστηριότητας, ώστε τελικά να συμπεριληφθεί στις επιφανείς μορφές της μεταβυζαντινής αγιολογικής παραγωγής. Η εποχή του Αγάπριου Λάνδου χαρακτηρίστηκε από σημαίνουσες αλλαγές στον χώρο της εκκλησιαστικής γραμματείας δεδομένου ότι πρόκειται για την περίοδο της πλήρους ανάπτυξης του μεταφραστικού κινήματος (16^{ος} – 17^{ος} αιώνας) κατά την οποία προέκυψαν, αναπόφευκτα, νέες γλωσσικές ανακατατάξεις και δεδομένα.

Στο πλαίσιο, λοιπόν, της παρούσας ανακοίνωσης, πρόθεσή μας είναι η παρουσίαση μιας γλωσσικής - λεξιλογικής εξέτασης τριών βίων γυναικών αγίων (της Ζηνοβίας, της Επιστήμης και της Ματρώνης) από το έργο του Αγάπριου Λάνδου «Νέος Παράδεισος», και η διαπίστωση του βαθμού απόκλισης των κειμένων του, σε επίπεδο γλωσσικής έκφρασης, από το πρότυπό τους, το «Μηνολόγιο» του Συμεών Μεταφραστή. Ουσιαστικά, θα επιδιώξουμε την παρουσίαση των διαφοροποιήσεων κατά την μετάβαση από τη λόγια απόδοση των βίων στη δημωδέστερη και ως έναν βαθμό να κατανοήσουμε τους λόγους για τους οποίους ο συγγραφέας προχώρησε σε αυτήν την πρακτική και τους πιθανούς στόχους του.

The 'translation' of hagiological texts: From the 'Menologion' of Symeon Metaphrastes to the 'New Paradise' of Agapios Landos

In terms of cultural activity, the 16th century can be characterised as a period of conscious spiritual awakening, one in which certain cultural tendencies, including translation activity, began to take shape. During this period cultural and spiritual issues assumed a more formal, more systematic and more conscious character. An example of this is the fact that the first systematic attempts to reorganise and restructure education were generally made in about the middle of the 16th century. Some of these initial measures were taken by the Orthodox Church and certain eminent scholars in its ranks. These measures led to the production of the first printed prose texts in the vernacular, the flowering of book-copying workshops – as happened on Mount Athos – and a revival of interest in Greek manuscripts. Also, at about this time, the first attempt was made to defend the use of vernacular Greek as the basic medium for the written language and translation.

Agapios Landos was a particularly important scholar of the 17th century whose works – through the general acceptance and diffusion they are known to have had – constituted an important chapter in the history of modern Greek ecclesiastical literature, a chapter that was written during the period of Ottoman rule, a particularly difficult period for the Greek people. Having had the privilege of living and growing up in the spiritual environment of Crete, and then later of living on Mount Athos, he managed to acquire a considerable education, which largely determined his later activity as a writer, which eventually led to his becoming one of the leading figures in the production of hagiological works in the post-Byzantine period. Landos's era was characterised by important changes in the sphere of ecclesiastical literature, given that this was the era that saw the full development of the translation movement (16th-17th centuries) – a period in which there were inevitably new and radical developments in the field of languages.

In the present paper I intend to present a linguistic-lexicological analysis of the vitae of three female saints (Zenobia, Episteme and Matrone) from Agapios Landos's work 'New Paradise', and to ascertain the extent to which these texts, in terms of language, diverge from the model on which they were based, the 'Menologion' of Symeon Metaphrastes. In effect, I will seek to present the differences that occur as a result of the conversion of the learned versions of the vitae into a more vernacular form and, to a certain extent, to gain an understanding of the reasons why the writer adopted this practice and of his aims in doing so.

**Ὁ ὄσιος Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης (1903–1991) καί τό ὕμναγιολογικό του ἔργο.
Οἱ νεώτερες ἔρευνες**

Ἕνας ἀπό τούς μεγαλύτερους Ἀγιορεῖτες λογίους τοῦ περασμένου αἰῶνα καί κυρίως ὁ παραγωγικότερος ὕμνογράφος τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, μέ διεθνή μάλιστα ἀναγνώριση, εἶναι πανθομολογουμένως ὁ προσφάτως ἀγιοκαταταχθεῖς ὄσιος Γεράσιμος ὁ Μικραγιαννανίτης (5 Σεπτεμβρίου 1903 - 7 Δεκεμβρίου 1991).

Τό ἔργο του γνώρισε μεγάλη ἀπήχηση καί ἡ φήμη του ὡς ὕμνογράφου ξεπέρασε σύντομα τόν περίβολο τοῦ ἀσκητικοῦ κελλίου του στήν ἔρημο τῆς Μικρᾶς Ἁγίας Ἄννας καί διαδόθηκε σέ ὀλόκληρο τὸ Ἅγιον Ὄρος καί πέραν αὐτοῦ. Ἰδιαίτερα ἀξιομνημόνευτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου δέν συνέβη κατὰ τὸ τέλος ἢ ἔστω τὴν διάρκεια τῆς ὕμνογραφικῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶιμα στάδιά της. Τὰ χαρακτηριστικά πού κοσμοῦν τὸ ἔργο του εἶναι τὸ γνήσιο ἐκκλησιαστικό, πατερικό καί μυσταγωγικό ὕφος, ἡ ἄριστη δογματική ὀρολογία, τὸ ἄρτιο ἐπίπεδο τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, καθὼς καί ἡ πρωτότυπη -ὀρισμένες φορές- μορφή τῆς ἐκκλησιαστικῆς του ποίησης.

Τὸ πλούσιο ὕμνογραφικό του ἔργο ὑπολογίζεται σέ περισσότερες ἀπὸ 2000 ἱερές Ἀκολουθίες. Ὁ ὄσιος Γεράσιμος εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς σπάνιες περιπτώσεις ὕμνογράφων, τῶν ὁποίων τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου ἀξιοποιήθηκε ἀμέσως στήν λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἀποδέχθηκε πολὺ νωρὶς τὸ ἔργο τοῦ νέου ὕμνογράφου της καί τὸ ἐνέταξε στή θεία λατρεία, παράλληλα μέ τὰ ἔργα τῶν προγενέστερων μεγάλων ὕμνογράφων. Ἡ εὐρεία ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ ὀσίου Γερασίμου ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπὸ τὴν μεγάλη ζήτηση διαφόρων Ἀκολουθιῶν ἀπὸ ὀλόκληρο τὸν κόσμο, προκειμένου νὰ συμπληρωθοῦν τὰ ἐκκλησιαστικά λειτουργικά βιβλία. Ὅρισμένες ἀπὸ τίς Ἀκολουθίες μεταφράστηκαν σέ διάφορες γλώσσες (σλαβικές, ἀραβική, γεωργιανική, ρουμανική, ἀγγλική, γαλλική, γερμανική καί ὀλλανδική). Ἀπὸ τὸ κολοσσαῖο αὐτὸ ἔργο μόνο ἓνα μικρὸ μέρος ἔχει δημοσιευθεῖ, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερο μέρος παραμένει ἀδημοσίευτο. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι πολλὲς Ἀκολουθίες κυκλοφοροῦν εὐρύτατα σέ δακτυλογραφημένα φωτοαντίγραφα.

Ὁ ὄσιος Γεράσιμος διετέλεσε ἐπίσης βιβλιοθηκάριος καί τυπικάρης τοῦ Κυριακοῦ τῆς Σκήτης τῆς Ἁγίας Ἄννης. Ὡς βιβλιοθηκάριος μάλιστα συνέταξε καί δημοσίευσε τὸν Κατάλογο τῶν χειρογράφων κωδίκων τοῦ Κυριακοῦ τῆς Σκήτης.

Ὅπως ἦταν φυσικό, ἡ καθολικὴ ἀναγνώριση τῆς ἀξίας τοῦ ἔργου τοῦ ὀσίου Γερασίμου στάθηκε ἡ αἰτία γιὰ τὴν ἀπονομὴ πρὸς τὸ σεβάσμιο πρόσωπό του διαφόρων διακρίσεων, τόσο ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ὅσο καί ἀπὸ τὴν Πολιτεία. Ἔτσι, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο στίς 25 Αὐγούστου 1955 τοῦ ἀπέδωσε τὴν ἀνώτατη ἐκκλησιαστικὴ διάκριση τοῦ Ὑμνογράφου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἐνῶ στίς 28 Δεκεμβρίου 1968, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸν τίμησε σέ πανηγυρικὴ συνεδρίασή της, ἀπονέμοντάς του ἀργυρὸ μετάλλιο «διὰ τὸ ὑπέροχον ὕμνογραφικὸν του ἔργον, τὸ ὁποῖον τιμᾷ τὴν ἐλληνικὴν γραμματεῖαν καί τὴν θρησκευτικὴν ποίησιν». Τέλος, στίς 10 Ἰανουαρίου 2023 ἡ ἱερά Σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀποφάσισε τὴν κατάταξη τοῦ ὀσίου Γερασίμου Μικραγιαννανίτου στὸ Ἀγιολόγιο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἡ μνήμη του τιμᾶται στίς 7 Δεκεμβρίου.

Στήν παρούσα εισήγηση παρουσιάζονται τὰ εὐρήματα ἀπὸ τῆ νεώτερη ἔρευνα περὶ τοῦ ὕμναγιολογικοῦ ἔργου τοῦ ὁσίου Γερασίμου, ποὺ ἀφοροῦν σὲ ἄγνωστα καὶ ἀδημοσίευτα ὕμνογραφήματα (ἀνάμεσά τους καὶ τὰ πρῶιμότερα ποιητικά του ἔργα χρονολογημένα ἀπὸ τὸ 1926 καὶ ἐντεῦθεν) ἀλλὰ καὶ στὸν τρόπο συγκροτήσεως ὕμνογραφικῶν συλλογῶν ὅπως ὁ *Ἐνιαύσιος Στέφανος*. Ἰδιαίτερη ἐμφαση δίνεται στὰ ἀγιολογικά κείμενα τοῦ ὁσίου Γερασίμου ὅπως βιογραφίες - Συναξάρια ἀγίων ἀλλὰ καὶ Ὑπομνήματα γιὰ διάφορες ἐορτές καὶ λειτουργικὲς ἀνάγκες, κυρίως ἀγιορειτικῶν μοναστικῶν σκηνωμάτων. Πρόκειται γιὰ ἔργα τῆς σημαίνουσας αὐτῆς ἀγιορειτικῆς προσωπικότητος, στὰ ὁποῖα ἡ μέχρι σήμερα ἔρευνα δὲν ἔχει ἐστιάσει.

**St. Gerasimos Mikragiannanitis (1903–1991) and his hymnographical oeuvre.
The latest research**

The venerable elder Gerasimos Mikragiannanitis (5 Sep. 1903 – 7 Dec. 1991), who was recently declared a saint, is commonly acknowledged to be one of the greatest Athonite scholars of the last century and, above all, the most productive hymnographer of the post-Byzantine period, and one of international acclaim.

His work has had a wide impact and his fame as a hymnographer soon spread from the confines of his ascetic's cell in the desert of Little St. Anne's to the rest of Mount Athos and beyond. It is particularly worth mentioning the fact that his work achieved recognition not at the end of, or even during, his activity as a hymnographer, but at a very early stage. The most characteristic features of his work are its authentic ecclesiastical, patristic and mystagogical style, its excellent doctrinal terminology, the expert use of the Greek language and the occasionally original form of his ecclesiastical poetry.

His rich hymnographical oeuvre is estimated to consist of over 2,000 *akolouthiai* (liturgical rites). St. Gerasimos is one of the few hymnographers to see most of their work used immediately in the liturgical life of the Church; the new hymnographer's work was accepted at a very early stage and included in the Church's worship, where it was used alongside the works of the earlier great hymnographers. The wide appeal of St. Gerasimos's work is borne out by the great demand for his *akolouthiai* in many parts of the world, in order to supplement already existing ecclesiastical liturgical books. Some of the *akolouthiai* have been translated into a number of other languages, such as various Slavic languages, Arabic, Georgian, Romanian, English, French, German and Dutch. Of this colossal oeuvre, only a small part has been published, due to the fact that many of the *akolouthiai* are circulating widely in the form of photocopied typescripts.

St. Gerasimos also served as librarian and *typikaris* (the monk in charge of services) at the kyriakon of St. Anne's Skete. Indeed, as librarian, he compiled and published a catalogue of the manuscripts held at the kyriakon.

As was natural, the universal acclaim of St. Gerasimos's work led to his being awarded a number of different honours, both by the Church and the State. Thus, on 25 August 1955 the Ecumenical Patriarchate bestowed on him the highest ecclesiastical distinction of 'Hymnographer of the Great Church of Christ', while on 28 December 1968 the Academy of Athens, in a formal sitting, awarded him the silver medal 'for his superb hymnographical work, which does honour to Greek literature and religious poetry'. Finally, on 10 January 2023, the Holy Synod of the Ecumenical Patriarchate decided to include him in the calendar of saints of the Orthodox Church. He is commemorated on 7 December.

This paper will present the findings of the latest research on the hymnographical work of St. Gerasimos – findings relating to unknown and unpublished works (including his earliest poetic works dating from 1926 and later). It will also examine the way in which collections of his hymnographical works, such as the 'Eniausios Stephanos', were formed. Particular emphasis will be placed on St. Gerasimos's hagiographical texts, such as biographies or *synaxaria* of saints and commentaries for various feasts and liturgical needs, particularly in relation to saints' relics in Athonite monasteries. These are works on which research has not yet focused its attention.

Έντυπες ακολουθίες του τυπικαρίου της Ιεράς Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους

Η παρούσα ανακοίνωση αφορά στην παρουσίαση της συλλογής έντυπων ακολουθιών που φυλάσσονται σήμερα στο τυπικαριό της Ιεράς Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους. Οι ακολουθίες καλύπτουν χρονικά την περίοδο από το 1807 έως το 2018 και περιλαμβάνουν ευρύ φάσμα αγίων και εορτών, από τους μάρτυρες των πρώτων αιώνων μέχρι τους σύγχρονους οσίους. Μέσα από την αναλυτική αποδελτίωση των ακολουθιών: α) συλλέγονται πληροφορίες αναφορικά με την ιστορία και το υμνολογικό τους περιεχόμενο, καθώς επίσης και στοιχεία για τους υμνογράφους, β) φωτίζονται πτυχές της λειτουργικής ζωής της Μονής, και γ) σχολιάζονται θέματα που αφορούν στην τιμή και τη μνήμη αγίων στη Μονή. Γενικότερος στόχος της εν λόγω έρευνας που πραγματοποιούμε στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μας σπουδών στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού του ΑΠΘ «Σπουδές στην Ιστορία, την Πνευματικότητα, την Τέχνη και τη Μουσική Παράδοση του Αγίου Όρους» είναι να αποτελέσει μια μικρή συμβολή στην καταγραφή των έντυπων ακολουθιών της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Protopresbyter Ioannis Tsimpasidis

Educator

Postgraduate student, School of Social Theology and Christian Culture, ATh

Printed *akolouthiai* in the typikarion of the Monastery of Pantokrator, Mount Athos

This paper will present the collection of printed *akolouthiai* (liturgical rites) that is kept in the typikarion of the Monastery of Pantokrator on Mount Athos. The *akolouthiai* span the period 1807-2018 and include a wide variety of saints and feasts, ranging from the early martyrs to modern-day saints. A detailed catalogue of the *akolouthiai* enables us a) to gather information about the history and hymnographical content of the documents, as well as information about the hymnographers themselves; b) to shed light on aspects of the liturgical life of the monastery, and c) to comment on issues relating to the veneration and commemoration given in the monastery to various saints. The main aim of this research – which is being conducted as part of my studies on the master's programme entitled 'Studies in the History, Spirituality, Art and Musical Tradition of Mount Athos' in the School of Social Theology and Christian Culture at the Aristotle University of Thessaloniki – is to make a small contribution to the process of recording the printed *akolouthiai* of the Orthodox Church.

ΠΕΜΠΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ένα σημαντικό κανονικολειτουργικό κείμενο της Ιεράς Μονής Κωνσταντινού του Αγίου Όρους. Η «Διάταξις» του κώδικα *Parisinus Coislin 295* του ΙΔ΄ αιώνας

Στο χειρόγραφο *Parisinus Coislin 295* του 14^{ου} αιώνας, της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισίου, περιλαμβάνεται ένα σημαντικό κανονικολειτουργικό κείμενο το οποίο γράφηκε για την Ιερά Μονή Κωνσταντινού του Αγίου Όρους (φύλλο 256ν: αυτή η βίβλος ύπαρχη τῆς μονῆς τοῦ Κώνσταντος). Το κείμενο περιλαμβάνεται μεταξύ των φύλλων 218ν και 250ν και τιτλοφορείται ως ακολούθως: «Inc. Διάταξις τῶν μακαρίων καὶ ἁγίων πατέρων Σάββα τοῦ μέγαλου καὶ Θεοδοσίου τοῦ κοινοβιάρχου. Περί βίου μοναχῶν κοινοβιακῶν τε καὶ κελιωτῶν, τοῦτο δὲ ἀρμόζει καὶ μοναζουσῶν des. διὰ τοῦ Κυρίου καὶ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὃ ἡ δόξα σὺν τῷ ἀνάρχῳ Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ Πνεύματι, εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν».

Στην παρούσα έρευνα παρουσιάζεται η κοινοβιακή μοναστηριακή πραγματικότητα όπως αντικατοπτρίζεται στη Μονή Κωνσταντινού και στην αγιορείτικη πολιτεία εν γένει, σύμφωνα με το υπό ανάλυση κείμενο, προερχόσα εκ της συγχωνεύσεως ενός λαυρεωτικού ή κελιωτικού σαββαϊτικού κανόνα με τον του Αγίου Θεοδοσίου του Κοινοβιάρχου, που διέπει τον τρόπο ζωής των μοναχών στις Λαύρες της Παλαιστίνης καθώς και των άλλων μονών, πνευματικά εξαρτωμένων από αυτές, όπως του Αγίου Όρους.

Το περιεχόμενο και το εύρος της άνωθεν σχέσης αποφαίνεται στην αλληλεξάρτηση μεταξύ της λειτουργικής χρήσης και της μορφής του δομημένου χώρου στα εκκλησιαστικά μνημεία των αγιορείτικων μονών. Οι αγιορείτες μοναχοί των κελιών σε σκήτες ή σε ερημητήρια συναντώνται καθημερινώς στο Κυριακό ναό για την τέλεση της Ακολουθίας του Νυχθημέρου, ναός που δεσπόζει στο μέσον των σκητών και των μονών.

Σημείο αναφοράς στην προτεινόμενη έρευνα αποτελεί η παλαιστινιακή μοναστική επιρροή στον αγιορείτικο μοναχισμό, ήδη εμφανής και σε προηγούμενες περιόδους ανάπτυξης του αγιορείτικου Τυπικού. Αναφέρεται, ενδεικτικά, το περίπουστο νομοκανονικό κείμενο «Διατύπωσις», μεταξύ των ετών 984-993, αποδιδόμενο στον κτήτορα της Μεγίστης Λαύρα του Άθωνος, τον όσιο Αθανάσιο. Το σύνολο των μοναστικών κανόνων και πρακτικών, που περιλαμβάνονται στο κείμενο της μονής του Κωνσταντινού, εντοπίζονται στο λειτουργικό βιβλίο, το οποίο δεσπόζει την περίοδο του 14^{ου} αιώνας, το μοναστηριακό Τυπικό του Αγίου Σάββα της Παλαιστίνης. Ως εκ τούτου, παρουσιάζεται η έντονη τάση διατήρησης της σαββαϊτικής λατρείας, η οποία αλληλοεπιδρά πάντοτε αμεσότερα με τον χρήστη του, στην περίπτωση μας ο αγιορείτικος μοναχισμός, αφού καταγράφεται συνοπτικά η εν γένει αλληλοεπίδρασή της με μια κοινωνία, εντός των ορίων της δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως, τη στιγμή που αυτή συγκεντρώνεται για την τέλεση της θείας λατρείας. Το σαββαϊτικό Τυπικό ή, ευκρινέστερα, οι ακολουθίες του Νυχθημέρου που περιγράφονται στο εν λόγω βιβλίο ασκούν επιρροή στους χρήστες αλλά αντίστοιχα απορροφούν και αντανakλούν σύγχρονες πνευματικά δράσεις, εκ των οποίων προκύπτουν νέες εκδόσεις. Τοιαύτη δράση προβάλλεται στο πρόσωπο του μοναχού Νίκωνος του Μαύρου Όρους (1025-1088). Τον ίδιο αιώνα σε ένα Τυπικό που συνέταξε γύρω στο 1055-1060 για τη Μονή

της Θεοτόκου του Ροϊδίου στην Αντιόχεια ο μοναχός συνέκρινε το κωνσταντινουπολιτικό λειτουργικό τυπικό του Στουδίου με το ιεροσολυμιτικό του Αγίου Σάββα στα Ιεροσόλυμα, εκφράζοντας μεγαλύτερη προτίμηση στο σαββαϊτικό Τυπικό, το οποίο διανθίζεται στην περιφέρεια του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως, το πλέον καλούμενο νεοσαββαϊτικό. Εν κατακλείδι, επισημαίνεται ότι το κείμενο της μονής Κωνσταμονίου επηρεάστηκε άμεσα από τον Νίκωνα του Μαύρου Όρους. Επιγραμματικά αναφέρονται οι μοναστικοί κανόνες εν σχέση με τη χειρωνακτική εργασία, την περισυλλογή, τη μελέτη της Αγίας Γραφής και των ασκητικά κειμένων και την ψαλμωδία και προσευχή σε καθορισμένες ώρες. Επιπρόσθετα σημειώνεται η συμμετοχή στη κοινοβιακή τέλεση του Μεσονυκτικού, του Εσπερινού και άλλων καθημερινών λειτουργιών. Ωστόσο η ακολουθία των Ωρών, του Αποδείπνου και του Μεσονυκτικού τελούνται συχνότερα κατ' ιδίαν, το δε Ψαλτήριον απαγγέλλεται κατά τη διάρκεια χειρωνακτικών εργασιών.

**An important canonico-liturgical text at Konstamonitou Monastery on Mount Athos: The
'Diataxis' in the 14th-century Codex Parisinus Coislin 295**

The 14th-century codex Parisinus Coislin 295 in the National Library in Paris includes an important canonico-liturgical text that was written for the Monastery of Konstamonitou on Mount Athos (fol. 256v: *'this book belongs to the Monastery of Constans'*). The text lies between folios 218v and 250v and is entitled *'Diataxis of the blessed and holy fathers Sabbas the Great and Theodosios the Cenobiarch concerning the life of monks in both cenobia and kellia and also fitting for nuns, through our Lord and Saviour Jesus Christ, to whom be the glory, and to the Father without beginning and the all-holy Spirit, from all ages to all ages, amen'*.

This study presents the reality of cenobitic life in the 14th century, both in the Monastery of Konstamonitou and on Mount Athos more generally, as is reflected in the text under examination here, which is the result of the fusion of a Sabaitic rule for monks in lavrai and kellia with the rule of St. Theodosios the Cenobiarch, which governed the lifestyle of monks in the Palestinian lavrai and other monasteries that were spiritually dependent on them, such as those on Mount Athos.

The content and breadth of this relationship is evident in the interdependence between liturgical usage and the form of structured space that exists in the ecclesiastical monuments of the Athonite monasteries. The Athonite monks in the cells of the sketes or hermitages meet on a daily basis in the kyriakon in order to celebrate the Divine Office, the kyriakon being a church that stands in the centre of sketes and monasteries.

A point of reference in the study is the influence of Palestinian monasticism on Athonite monasticism, an influence which is already evident in earlier stages of development of the Athonite typikon. An example of this is the well-known nomocanonical text entitled *'Diatyposis'*, written between 984 and 993 and attributed to the founder of the Great Lavra Monastery, St. Athanasios the Athonite.

All of the monastic rules and practices in the text of Konstamonitou Monastery are to be found in the predominant liturgical book of the 14th century: the monastic *Typikon* of St. Sabbas of Palestine. Consequently, the Konstamonitou text displays a marked tendency to preserve the Sabaitic form of worship, which always interacts more directly with its user – in this case, the monks of Athos – since it is possible to observe the general interaction between the Sabaitic form of worship and a community that lay under the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople at the moment it gathered to celebrate the Divine Liturgy. The Sabaitic *Typikon* – or, to be more precise, the services of the daily Office that are described in the book in question – not only exerted an influence on its users but also assimilated and reflected other spiritual influences of the time that produced new versions of church services. One such influence was that of the monk Nikon of the Black Mountain (1025-1088). In a *typikon* he compiled circa 1055-1060 for the Monastery of the Virgin of the Pomegranate in Antioch, Nikon drew a comparison between the Constantinopolitan Studite rule and the Jerusalem *Typikon* of St. Sabbas and expressed a greater preference for the Sabaitic *Typikon* – the so-

called 'neo-Sabaitic *typikon*' – which was flourishing in the region under the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople. Finally, it should be noted that the Konstamonitou text was directly influenced by Nikon of the Black Mountain. Brief mention is made of the monastic rules concerning manual labour, meditation, study of the Holy Scriptures and ascetic texts, and chanting and prayer at specific times. In addition, the text also provides evidence of participation in the communal celebration of Mesonyktikon, vespers and other daily services. However, the offices of the Hours, Compline and Mesonyktikon were more often performed in private, while the Psalter was recited during the performance of manual tasks.

**Η θέση του (Πολιτικού) Διοικητή στην αγιορείτικη δικαιοταξία.
25 χρόνια από το Π.Δ. 227/1998**

Την αγιορείτικη νομική βιβλιογραφία έχουν διαχρονικά απασχολήσει πλείστα ζητήματα τόσο σε θεωρητικό όσο και νομολογιακό επίπεδο. Ένα από αυτά, που δεν έχει τύχει συστηματικής μελέτης, είναι αυτό της θέσης του (Πολιτικού) Διοικητή (στο εξής ΔΑΟ) στην αυτοδιοικήτη πολιτεία του Αγίου Όρους, ο οποίος αποτελώντας τον κατ' εξοχήν εκπρόσωπο του ελληνικού κράτους στην αθωνική χερσόνησο διαδραματίζει, πολυσήμαντο ρόλο στη διατήρηση του ιδιαίτερου καθεστώτος του.

Όπως παρατηρεί εύστοχα και ένας πρώην ΔΑΟ, η απουσία μίας τέτοιας μελέτης οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπάρχει καμία ιστορική πηγή που να αναφέρεται με σαφήνεια στο πρόσωπο αυτού του ιδιαίτερου διοικητικού οργάνου (Παπαδημητρίου – Δούκας Νικ., Αγιορείτικοι θεσμοί (843-1912), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002, σελ. 40). Κατατοπιστική βέβαια μπορεί να χαρακτηριστεί η εργασία ενός ετέρου ΔΑΟ προ είκοσι επτά ετών, η οποία όμως συντάχθηκε προ του Π.Δ. 227/1998 «Περί του Οργανισμού Διοικήσεως του Αγίου Όρους» (ΦΕΚ Α' 176/ 28.07.1998) που φέτος «κλείνει αισίως είκοσι πέντε χρόνια ζωής» (Παπουλίδης Κωνστ., «Ο Διοικητής του Αγίου Όρους», Διεθνές Συμπόσιο: Το Άγιον Όρος Χθες – Σήμερα – Αύριο, Θεσσαλονίκη 29 Οκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη 84, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 269 -275).

Υπό αυτό το πλαίσιο και παρά το γεγονός ότι τα πλαίσια των αρμοδιοτήτων του ΔΑΟ δεν μπορούν εύκολα να οριοθετηθούν (χαρακτηριστικό είναι ότι υφίσταται διχογνωμία ακόμη και για την ονομασία που πρέπει να του προσδοθεί), τη νεότερη ιστορία συνήθως απασχολούν ζητήματα σχετικά με τον διορισμό (ή την παύση του) από την εκάστοτε κυβέρνηση, τα προσόντα του αλλά και την ενημέρωση της κοινής γνώμης όταν η αθωνική πολιτεία απασχολεί την επικαιρότητα σε έκτακτες περιστάσεις. Είναι όμως δεδομένο ότι αυτές δεν είναι παρά ελάχιστες από τις αρμοδιότητες αυτού του ιδιότυπου οργάνου, που όμοιό του δεν εμφανίζεται στον ελληνικό διοικητικό μηχανισμό. Σπάνιες εξάλλου δεν είναι οι διαμάχες του τόσο με τις αγιορείτικες αρχές όσο και με την ελληνική πολιτεία για το εύρος των αρμοδιοτήτων του, όπως αυτές πηγάζουν από το άρθρο 105 του ελληνικού Συντάγματος, τον Καταστατικό Χάρτη του Αγίου Όρους, το Νομοθετικό Διάταγμα 10/1926, αλλά και το Προεδρικό Διάταγμα 227/1998, με τη σαφήνεια των διατάξεων να μην είναι σε όλες τις περιπτώσεις δεδομένη, καταδεικνύοντας ότι μεγάλο ρόλο στην ύπαρξη οριοθετημένων και διακριτών σχέσεων μεταξύ τους διαδραματίζουν εν πολλοίς τα εκάστοτε πρόσωπα.

Η παρούσα εισήγηση σκοπεί να παρουσιάσει κάποια από τα ανωτέρω ζητήματα καταδεικνύοντας τον πολυσήμαντο ρόλο του ΔΑΟ, όπως αυτός μάλιστα αποτυπώνεται και βάσει νέων δεδομένων, όπως είναι το πρόσφατο καθεστώς «κοινωνικής αποστασιοποίησης», που εφαρμόστηκε και στην αγιορείτικη πολιτεία.

**The status of the (Civil) Governor in the legislation on Mount Athos.
25 years since Presidential Decree 227/1998**

The legal literature on Mount Athos has, from the outset, been concerned with numerous issues of a theoretical and jurisprudential nature. One of these issues, which has not yet been systematically researched, is the status of the (Civil) Governor (hereafter GMA) in the self-governed republic of Mount Athos, who, as the main representative of the Greek state on the Athonite peninsula, plays a significant role in the maintenance of its special status.

As a former GMA has aptly observed, the lack of research on this subject is due to the fact that there is no historical source that clearly refers to the person performing this particular administrative function [N. Papadimitriou – Doukas, *Agioleitikoi thesmoi (843-1912)*, Sakkoulas Pubs., 2002, p. 40]. Of course, useful information on this issue may be found in the study produced by a former GMA twenty-seven years ago, which, however, was compiled before the issue of Presidential Decree 227/1998 "On the Organization of the Administration of Mount Athos" (Government Gazette A' 176/28.07.1998), which this year "marks its twenty-fifth year of existence" (see the study by K. Papoulidis, "The Governor of Mount Athos," in: *International Symposium: Mount Athos Yesterday – Today – Tomorrow, Thessaloniki 29 October – 1 November 1993*, Society for Macedonian Studies, Makedoniki Vivliothiki no. 84, Thessaloniki 1996, pp. 269 -275).

Despite the fact that the scope of the GMA's competences cannot be clearly defined (as a result of which there is even a disagreement over the title of the post), recent research has usually been concerned with issues relating to his appointment (or the termination of his appointment) by the government in power, his qualifications and also his duty to inform the public on the few occasions when Athonite affairs are in the media spotlight. However, it is a fact that these are only a few of the responsibilities of this unique body, which has no equal in the Greek administrative apparatus. What is more, disputes occasionally arise between the GMA and the other administrative bodies of Mount Athos and the Greek state over the scope of his competences, as derived from Article 105 of the Greek Constitution, the Charter of Mount Athos, Legislative Decree 10/1926, and Presidential Decree 227/1998, the provisions of which are occasionally lacking in clarity, which shows that, to a large extent, the individual parties involved play a significant role in defining their inter-relationships.

The present paper aims to present some of the above issues by demonstrating the great importance of the GMA's role, as is shown by new developments, such as the recent "social distancing" regime that was also implemented in the Athonite republic.

Η νομική προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος του Αγίου Όρους

Το ισχύον θεσμικό πλαίσιο της προστασίας των πολιτιστικού περιβάλλοντος εν γένει, είναι αποτέλεσμα μιας πολυετούς πορείας του Κράτους στην προσπάθειά του να συντονιστεί τόσο με τις διεθνείς επιταγές όσο και με τις εσωτερικές του ανάγκες. Υπό το πλαίσιο αυτό, τελεί εμμέσως και η προστασία των πολιτιστικών αγαθών του Αγίου Όρους, η υπερχλιετής παράδοση και το προνομιακό αυτοδιοίκητο καθεστώς του οποίου διαφυλάσσεται από το Σύνταγμα. Μάλιστα, επειδή το αυτοδιοίκητο της αθωνικής πολιτείας αποτελεί εγγύηση συνταγματικής περιωπής (ά. 105 Σ) και εξειδικεύεται από το ΝΔ 1926, το οποίο και κύρωσε τον ΚΧΑΟ, οι εσωτερικές κανονιστικές ρυθμίσεις του Αγίου Όρους φέρουν αυξημένη τυπική ισχύ σε σχέση με το κοινό δίκαιο.

Η ανά χείρας μελέτη επιχειρεί τη διερεύνηση της προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος του Αγίου Όρους, όπως αυτή κατοχυρώνεται Συνταγματικά, στον Καταστατικό Χάρτη του Αγίου Όρους και στον ισχύοντα νόμο 4858/2021, για την «προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς». Σκοπός της είναι η συνολική θεώρηση της προστασίας που παρέχεται στο πολιτιστικό περιβάλλον της Αθωνικής Πολιτείας τόσο αναφορικά με αυτά τούτα τα νομικά κείμενα, όσο και με την εφαρμογή της από τα δικαστήρια. Ως εκ τούτου, τόσο ο σχολιασμός της δέσμης διατάξεων που περικλείουν τις ρυθμίσεις περί της προστασίας της Αγιορειτικής πολιτιστικής κληρονομιάς, όσο και η παράθεση δικαστικών αποφάσεων, αποσκοπούν στην έκθεση του υπό έρευνα νομικού φαινομένου με τον σαφέστερο δυνατό τρόπο.

Προκειμένου το θέμα της παρούσης να αναπτυχθεί πλήρως, θα πρέπει να προσδιοριστεί η έννοια του περιβάλλοντος, ως έννοιας γένους αλλά και η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς, ως έννοιας είδους, στο πλαίσιο της προστασίας της στο ελληνικό Σύνταγμα. Περαιτέρω θα πρέπει να ερευνηθεί η νομολογία γύρω από το εν λόγω ζήτημα και να οροθετηθεί με σαφήνεια η νόμω ρυθμιζόμενη προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς στον εκκλησιαστικό χώρο.

Ύστερα από την ολοκλήρωση των παραπάνω και αφού ληφθούν υπόψη παράμετροι που τυχόν διαφοροποιούν την καθεστηκυία κανονιστική τάξη σε σχέση με το κοινό δίκαιο, το ισχύον καθεστώς προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος στο Άγιον Όρος, θα μπορεί ευκολότερα να εκτεθεί σε βάθος. Η εμβάθυνση αυτή θα συμπεριλάβει τόσο ιστορικές αναφορές στη σχετική νομοθεσία, όσο και αναλύσεις συγχρόνων δικαστικών αποφάσεων βασισμένων στη σχετική νομοθεσία, δίνοντας έμφαση, καταληκτικά, στην καταλυτική δραστηριότητα του ΚεΔΑΚ σχετικά με το υπό έρευνα θέμα.

The legal protection of the cultural environment of Mount Athos

The existing institutional framework for the protection of the cultural environment in general is the result of a long endeavour by the Greek state to coordinate its legislation with the dictates of international law and its own internal needs. The protection of the cultural goods of Mount Athos, its over-thousand-year-old tradition, and its privileged self-governing status, which is safeguarded by the Greek constitution, fit indirectly into this framework. Indeed, as the self-governing status of the Athonite republic is guaranteed by the Greek constitution (Art. 105) and specified by the Legislative Decree of 1926, which ratified the Charter of Mount Athos, the internal regulations of Mount Athos have increased formal force in relation to common law.

The present study attempts to examine the protection currently afforded to the cultural environment of Mount Athos by the provisions of the Greek constitution, the Charter of Mount Athos and Law 4858/2021 'on the protection of antiquities and the cultural heritage in general'. The study aims to make an overall survey of the protection that is afforded to the cultural environment of the Athonite republic both by these legal texts and also by their implementation by the courts. Consequently, both a commentary on the legislation that includes provisions on the protection of Athos's cultural heritage and references to relevant court decisions are intended to present the legal phenomenon under examination here in the clearest possible way.

In order to fully develop the subject, it is necessary to define the notion of the environment as a general concept and the notion of cultural heritage as a specific one, within the framework of its protection under the Greek constitution. It is also necessary to examine the case law relating to the subject in question and to clearly define the legally regulated protection of cultural heritage in the ecclesiastical sphere.

Once this has been done, and consideration has been given to the parameters that might distinguish the established regulatory order from common law, it will be easier to explore the current legal protections of Athos's cultural environment in depth. This in-depth study will include both historical references to the relevant legislation and analyses of recent court decisions based on that legislation, and, in closing, will place special emphasis on the decisive activity of the Centre for the Preservation of Athonite Heritage with respect to the subject under examination.

**Τα αντικείμενα του Αρχιμανδρίτη Διονύσιου του αόμματος, εξ Αίνου (1790–1862)
στην Ιερά Μονή Βατοπεδίου**

Η Ιερά Μονή Βατοπεδίου αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα μοναστήρια, που διατηρούνται ως σήμερα. Καταλαμβάνει τη δεύτερη θέση στην ιεραρχία των μονών του Αγίου Όρους και κατά γενική ομολογία αποτελεί την ομορφότερη μονή του Άθω και μία από τις ομορφότερες μονές στον Ελλαδικό χώρο. Κτίστηκε τον 10^ο αιώνα και συνέβαλε στις δύσκολες εποχές της τουρκοκρατίας, συμμετέχοντας τόσο ενεργά στη διαδικασία διατήρησης της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης με τη δημιουργία παιδαγωγικών κέντρων της εποχής, όπως την Αθωνιάδα σχολή, όσο και στον εθνικό αγώνα συμβάλλοντας οικονομικά και αποτελώντας κέντρο εξόρμησης και καταφύγιο για τους αγωνιστές. Η μονή στην μακρά της ιστορία έχει να επιδείξει εξέχουσες προσωπικότητες, ανθρώπους ορθόδοξου πίστεως και φρονήματος, καθώς και λογιοσύνης. Ρέκτες και θιασώτες της ελληνικής παιδείας ενισχύουν με κάθε δυνατό τρόπο την ίδρυση ελληνικών εκπαιδευτηρίων.

Ένας από αυτούς τους ανθρώπους είναι και ο Αρχιμανδρίτης Διονύσιος ο αόμματος. Γεννήθηκε στην Αίνο της Ανατολικής Θράκης, γύρω στο 1790. Σύμφωνα με τον Γέρων Αρκάδιος ήταν άνθρωπος οξυδερκής, συνετός και πολύ δραστήριος. Διετέλεσε Επίτροπος της μονής και κατάφερε με σύνεση και οξυδέρκεια να διοικήσει τη μονή και να την σώσει μαζί με τους πατέρες με πολύ θάρρος από τα ποικίλα προβλήματα και τα καθημερινά βάσανα που είχαν να αντιμετωπίσουν από τους Τούρκους. Το έτος 1833 διορίστηκε ως έξαρχος της μονής στα μετόχια της Μολδαβίας και προχειρίστηκε ως Αρχιμανδρίτης και Ηγούμενος της μονής Γκόλια στο Ιάσιο. Το 1844 επέστρεψε στη μονή, μεταφέροντας διάφορα σκεύη και άμφια, τα οποία έφτιαξε με τη συνδρομή των εκεί αρχόντων και ηγουμένων των Βατοπεδινών μετοχίων, ώστε να αντικατασταθούν όσα χάθηκαν ή εκποιήθηκαν κατά την Ελληνική Επανάσταση και κατά την περίοδο της δεκάχρονης δουλείας του Αγίου Όρους στον τουρκικό στρατό. Εκοιμήθη στη μονή, όπως αναφέρει ο Γέρων Αρκάδιος στις 5 Μαρτίου 1862 περίπου 70 ετών.

**The objects acquired by Archimandrite Dionysios the Blind of Ainos (1790–1862)
at the Holy Monastery of Vatopedi**

The Holy Monastery of Vatopedi is one of the oldest surviving monasteries. It ranks second in the Athonite monastic hierarchy and is generally acknowledged to be the most beautiful monastery on Athos and one of the most beautiful monasteries in Greece. It was built in the 10th century and played an important role during the difficult times of the Ottoman occupation by playing an active part in preserving the national and religious consciousness of the Greeks through the creation of schools, such as the Athonite Academy, and also by funding the national struggle and serving as an assault base and refuge for the combatants. Throughout its long history the monastery has produced distinguished figures of strong Orthodox faith and convictions, as well as eminent scholars. Many of these men, as active supporters of Greek education, did all they could to support the establishment of Greek schools.

One such man was Archimandrite Dionysios the Blind, who was born in Ainos in Eastern Thrace in about 1790. According to the elder Arkadios, he was a prudent, astute and very active individual. He served as *epitropos* of Vatopedi and succeeded in governing the monastery with shrewdness and prudence and, with great courage, in keeping it and its fathers safe throughout the diverse problems and daily tribulations caused by the Turks. In 1833 he was appointed the monastery's exarch for its metochia in Moldavia and was ordained archimandrite and *hegoumenos* of the Golia Monastery in Jassy. In 1844 he returned to Vatopedi with various sacred vessels and vestments which he had had made with the aid of Moldavian nobles and the abbots of the Vatopedan dependencies to replace objects that had been lost or sold off during the Greek Revolution and the decade-long occupation of Athos by Ottoman forces. According to Elder Arkadios, Dionysios reposed at the monastery on 5 March 1862, at about the age of seventy.

ΕΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Εξηγήσεις και εξηγητές στα αγιορειτικά μουσικά χειρόγραφα

Οι εξηγήσεις στα μουσικά κείμενα της Ψαλτικής Τέχνης αφορούν κυρίως την τρίτη περίοδο της σημειογραφίας, δηλαδή από το 1670–1814. Πρόκειται για τη μεταφορά των κειμένων από ένα προηγούμενο στενογραφικό μουσικό σύστημα καταγραφής της μουσικής, της δεύτερης περιόδου, σε ένα πιο αναλυτικά καταγεγραμμένο κείμενο.

Η τρίτη περίοδος ξεκινά με την εξήγηση του Μπαλασίου ιερέως στο Νεκρώσιμο Αθηναϊκό Τρισάγιο Άγιος ο Θεός που είναι καταγεγραμμένο στον κώδικα Ιβήρων 1250 και φτάνει μέχρι και τις εξηγήσεις στη Νέα Μέθοδο της σημειογραφίας με τους τρεις Κωνσταντινουπολίτες διδασκάλους να καταγράφουν τις συνθέσεις στην πλήρη αναλυτική σημειογραφία.

Μία άλλη ομάδα εξηγητών είναι οι τέσσερις αγιορείτες εξηγητές, τρεις εκ των οποίων είναι μαθητές των διδασκάλων της Κωνσταντινουπόλεως, οι οποίοι καταγίνονται με το να εξηγήσουν συνθέσεις.

Εκτός όμως από τους γνωστούς τρεις διδασκάλους της Κωνσταντινουπόλεως και τους τέσσερις Αγιορείτες, μέσα στα μουσικά χειρόγραφα του Αγίου Όρους καταγράφονται αρκετοί εξηγητές, μείζονες και ελάσσονες, όπου το έργο τους είναι σπουδαίο και σημαντικό στο θέμα των εξηγήσεων.

Σκοπός της εισηγήσεώς μας είναι να παρουσιάσουμε μια πρωτόλεια έρευνα που πραγματοποιείται στην καταγραφή όλων των εξηγητών, αγιορειτών και μη, αλλά και των χειρογράφων που περιέχουν εξηγήσεις που σημειώνονται μέσα στους Καταλόγους των μουσικών χειρογράφων, ώστε να αποτελέσουν μία βάση για περαιτέρω έρευνα πάνω στο καίριο θέμα των εξηγήσεων.

Exegesese and exegetese in the music manuscripts of Athos

The exegesese in the music texts of Orthodox chant relate mainly to the third period of musical notation, that of 1670–1814. This was the period when music texts were converted from the previous stenographic system of writing music – that of the second period of notation – to a more analytical system.

The third period begins with the exegese of Balasios the Priest on the funereal *Athenian Trisagion* (a setting of the text ‘*Holy God, Holy Mighty, Holy Immortal, have mercy on us*’), which is recorded in Codex 1250 of Iveron Monastery, and extends to the exegesese in the *New Method* of notation, with the three Constantinopolitan teachers using the fully analytical system of notation for their compositions.

Another group of exegetese consists in the four Athonite exegetese, three of whom were pupils of the Constantinopolitan teachers and engaged in providing exegesese of musical compositions.

However, apart from those by the three well-known Constantinopolitan teachers and the four Athonites, the music manuscripts of Mount Athos also contain texts by many other exegetese – both major and minor – who produced remarkable works that are of importance to the subject of musical exegese.

The aim of this paper is to present a preliminary study that is being conducted with the aim of recording all the exegetese from Athos and elsewhere, together with the manuscripts containing exegetical notes, that appear in the catalogues of music manuscripts, in order to create a basis for further research on the key question of exegesese.

**Ένα άγνωστο ανέκδοτο στιχηρό, από αγιορείτικο χειρόγραφο καλλωπισμένο
από τον Μανουήλ Χρυσάφη και η σχέση του με την Κύπρο**

Είναι γεγονός αδιαμφισβήτητο ότι ο πλούτος των μουσικών χειρογράφων που φυλάσσονται στο Άγιον Όρος αποτελεί ένα από τους μεγαλύτερους θησαυρούς της πολιτιστικής κληρονομιάς και δημιουργίας. Μία από τις μεγαλύτερες συλλογές μουσικών χειρογράφων σώζεται σήμερα στη βιβλιοθήκη της Ιεράς Μονής Ιβήρων.

Στο πλαίσιο έρευνας που εκπονήσαμε για τα κυπριακά μουσικά χειρόγραφα στο Άγιον Όρος, ήρθε στο φως και μία πολύ σημαντική μουσική σύνθεση του Μανουήλ Δούκα Χρυσάφη, η οποία αποδελτιώνεται στον αυτόγραφο μουσικό κώδικα Ιβήρων 975, που φυλάσσεται στην αγιορειτική μονή. Ο κώδικας αυτός είναι ένα Μαθηματάριο και χρονολογείται στα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Η μουσική σύνθεση που μας ενδιαφέρει είναι το στιχηρό της ασματικής ακολουθίας του Αποστόλου Ανδρέου του Πρωτόκλητου «Ο πρωτόκλητος μαθητής» σε ήχο α'. Η μεγάλη σημασία αυτής της μουσικής σύνθεσης έγκειται στο γεγονός ότι είναι καλλωπισμός σε μία παλαιότερη σύνθεση του Κύπριου μελοποιού Ανδρέα Στέλλων, ο οποίος χρημάτισε λαμπαδάριος και αργότερα πρωτοψάλτης στην πόλη της Πάτρας. Το στιχηρό αυτό εξήγησε στη Νέα Μέθοδο της Σημειογραφίας ο Χουρμουζιός Χαρτοφύλακας και σώζεται στον κώδικα ΕΒΕ-ΜΠΤ 729. Χρονολογικά η σύνθεση του Ανδρέα Στέλλων τοποθετείται στο α' μισό του 15^{ου} αιώνα, περίοδος που φαίνεται ότι αποτελεί και το χρονικό διάστημα της ακμής του. Κατά την ίδια περίοδο ακμάζει και ο λαμπαδάριος του «ευαγούς βασιλικού κλήρου» Μανουήλ Δούκας ο Χρυσάφης, ο οποίος μετά την Άλωση της Πόλης καταφεύγει για ένα διάστημα στην Κρήτη και ίσως και στην Πελοπόννησο.

Στην εισήγηση αυτή θα γίνει μία πρώτη παρουσίαση των ευρημάτων της έρευνάς μας σε σχέση με αυτή την πρωτότυπη μουσική σύνθεση, με τον καλλωπισμό που αποπειράθηκε ο Μανουήλ Χρυσάφης μέσα από τον κώδικα Ιβήρων 975, θα παρουσιάσουμε την εξηγημένη σύνθεση του Χουρμουζιού, ενώ θα εξετάσουμε και την πιθανή σχέση που είχε ο Ανδρέας Στέλλων με τον Μανουήλ Δούκα Χρυσάφη, αναδεικνύοντας έτσι τον πλούτο που βρίσκεται τεθησαυρισμένος στις αγιορείτικες βιβλιοθήκες.

An unknown and unpublished *sticheron* from an Athonite manuscript embellished by Manuel Chrysaphes and its connection with Cyprus

It is an undisputed fact that the wealth of music manuscripts held in the monasteries of Mount Athos constitutes a great cultural treasure. One of the largest collections of music manuscripts is to be found in the library of the Monastery of Iveron.

During the course of research that we conducted on Cypriot music manuscripts on Mount Athos, a very important musical composition by Manuel Doukas Chrysaphes came to light which has been catalogued as autograph music manuscript 975 of Iveron Monastery and is kept at that monastery. This manuscript is a *mathematarion* and dates from the mid-15th century. The musical composition that concerns us here is the *sticheron* of the *asmatike akoulouthia* for the Apostle St. Andrew 'the first-called' in the first mode. This musical composition is very important in that it constitutes an embellishment of an earlier composition by the Cypriot composer Andreas Stellon, who served as *lampadarios* and later *protopsaltes* in the city of Patras. This *sticheron* was interpreted by Hourmouzios Chartophylax in the *New Method* and is preserved in Codex EBE-МΠТ 729. Andreas Stellon's composition dates from the first half of the 15th century, a period when he appears to have been at the height of his activity. Also highly active at this time was the *lampadarios* of the 'reverend imperial clergy', Manuel Doukas Chrysaphes, who, after the Fall of Constantinople, took refuge for a while on Crete and perhaps the Peloponnese.

This paper will make a first presentation of the findings of our research on this original musical composition with the embellishment attempted by Manuel Chrysaphes in Codex 975 of Iveron Monastery. We will also present Hourmouzios's exegesis of the composition and we will examine the relationship that probably existed between Andreas Stellon and Manuel Chrysaphes, thereby highlighting the wealth that is stored away in the libraries of Mount Athos.

**Το μελοποιητικό και εξηγητικό έργο του ιερομονάχου Ιωάσαφ Διονυσιάτου
στο στιχηραρικό γένος μελοποιίας**

Ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της αγιορειτικής ψαλτικής παράδοσης του 19^{ου} αιώνα είναι ο ιερομόναχος Ιωάσαφ ο Διονυσιάτης. Το έργο του εκτείνεται, τόσο στον μελοποιητικό όσο και στον εξηγητικό τομέα. Στην παρούσα εργασία παρουσιάζεται το μελοποιητικό και εξηγητικό έργο του ιερομονάχου Ιωάσαφ, το οποίο εντάσσεται στο στιχηραρικό γένος μελοποιίας.

Σκοπός της εργασίας είναι α) η καταγραφή και παρουσίαση του μελοποιητικού και εξηγητικού έργου του ιερομονάχου Ιωάσαφ, όπως αυτό εντοπίζεται στους χειρόγραφους μουσικούς αγιορειτικούς κώδικες, β) η παράθεση στοιχείων σχετικά με τον τρόπο μελοποιίας του ιερομονάχου Ιωάσαφ σε σχέση με άλλους μελοποιούς, γ) η παρακολούθηση της σημειογραφικής εξέλιξης, ιδιαιτέρως όσον αφορά το εξηγητικό του έργο.

Για την επιστημονική τεκμηρίωση της εργασίας χρησιμοποιήθηκαν αγιορείτικοι χειρόγραφοι μουσικοί κώδικες, χειρόγραφοι μουσικοί κώδικες της ΕΒΕ, καθώς και βιβλιογραφικό υλικό.

**The compositional and exegetical work of the hieromonk Joasaph Dionysiates
in the sticheraric genre of composition**

One of the most important exponents of the psaltic tradition on Athos in the 19th century was the hieromonk Joasaph Dionysiates. His work included both the composition of music and its exegesis. The present study will present both the compositional and the exegetical work of Joasaph, which was in the sticheraric genre of composition.

The aim of the study is a) to record and present the evidence of Joasaph's compositional and exegetical work in the music manuscripts of Mount Athos, b) to compare Joasaph's method of composition with that of other composers, and c) to trace the development of musical notation, particularly in respect of Joasaph's exegetical work.

The study has made use of music manuscripts on Mount Athos and in the National Library of Greece, as well as bibliographical material.

**Χειρογράφα με Εκφωνητική Σημειογραφία στον Άθωνα.
Η περίπτωση των Παντοκρατορινών Χειρογράφων**

Ο 20^{ός} αιώνας δεν μπορεί παρά να αποτελεί σημείο αναφοράς για τη Βυζαντινή Μουσικολογία. Και αυτό γιατί, εάν μη τι άλλο, ο διεπιστημονικός διάλογος έχει διευρυνθεί παρουσιάζοντας στην ακαδημαϊκή και την εν γένει ψαλτική κοινότητα πλήθος ερωτημάτων που χρήζουν απαντήσεων. Ένας τέτοιος χώρος έρευνας είναι εκείνος της περίπτωσης της Εκφωνητικής Σημειογραφίας που αποθησαυρίστηκε πριν από περίπου χίλια χρόνια στους χειρόγραφους κώδικες.

Η Τέχνη της Εκφώνησης αφορά τον τρόπο ανάγνωσης και εμμελούς απαγγελίας των αγιογραφικών και άλλων λειτουργικών κειμένων στη λατρευτική ζωή της ορθόδοξης Εκκλησίας (π.χ. ευαγγελικά, αποστολικά και προφητικά αναγνώσματα). Μέσω της προσπάθειας για την καλύτερη δυνατή κατανόηση του συστήματος της Εκφωνητικής Σημειογραφίας που διασώζεται στους μεσαιωνικούς χειρόγραφους κώδικες –και του Αγίου Όρους– κρίνεται σχεδόν απαραίτητη η μελέτη με την καταλογογράφησή τους. Η προσπάθεια αυτή της καταλογογράφησης ξεκίνησε το φετινό καλοκαίρι από τις Ιερές Μονές Παντοκράτορος, Ξενοφώντος και Σίμωνος Πέτρας σε συνεργασία με τους πατέρες των Μονών.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να καταδείξει τη χρονική σχέση με τα αντίστοιχα χειρόγραφα που βρίσκονται μακριά από την αγιορειτική χερσόνησο, να αναζητήσει την προέλευσή τους από σκριπτόρια, γνωστά ή μη στη μέχρι τώρα έρευνα, να αποκωδικοποιήσει τον τρόπο χρήσης των εκφωνητικών σημαδίων αλλά και να επισημάνει τη σχέση τους με άλλες εκφωνητικές σημειογραφίες και παραδόσεις (λ.χ. γεωργιανή), καθώς και άλλα εν γένει μουσικά συστήματα, όπως οι παλαιοβυζαντινές σημειογραφίες, την «Αθωνική» και την «Αγιοπολίτικη».

Είναι βέβαιο πως το αγιώνυμο όρος του Άθωνος, αποτέλεσε και αποτελεί πόλο έλξης για τους επιστήμονες της Ψαλτικής Τέχνης, καθώς στις βιβλιοθήκες του φυλάσσονται κάποια από τα αρχαιότερα και σπουδαιότερα χειρόγραφα, ενώ παράλληλα διασώζει μια μακραίωνη προφορική παράδοση. Ωστόσο, μία τέτοια έρευνα, αν μη τι άλλο, ανοίγει νέους ορίζοντες στην επιστήμη της Βυζαντινής Μουσικολογίας μέσα από μια άγνωστη και ανεξερεύνητη πτυχή, αυτή της Εκφωνητικής Τέχνης και της Σημειογραφίας της, που συναρμολογεί απόλυτα τα δύο βασικά στοιχεία της Ψαλτικής, τον λόγο και το μέλος.

**Manuscripts with Ekphonetic Notation on Athos.
The case of the Manuscripts at Pantokrator Monastery**

The 20th century cannot fail to be a point of reference for Byzantine musicology. This is because, if nothing else, the interdisciplinary dialogue has broadened, presenting to the academic community and the community concerned with the psaltic art more generally, a multitude of questions that require answers. One area of research faced with such questions is that of ekphonetic notation, which was used in manuscript codices about a thousand years ago.

The ekphonetic art concerns a method for reading and diligently reciting the hagiographic and other liturgical texts in the liturgical life of the Orthodox Church (e.g. readings from the Gospels, Acts of the Apostles, Epistles and Prophets). In order to gain the best possible understanding of the system of ekphonetic notation preserved in medieval manuscripts – including those of Mount Athos – it is essential to catalogue and study the codices containing such notation. This cataloguing effort was begun this summer by the holy monasteries of Pantokrator, Xenophontos and Simonopetra, in collaboration with the monasteries' fathers.

The purpose of the present study is to demonstrate the temporal relationship between the Athonite manuscripts and similar codices located outside Athos, to trace the provenance of the latter from scriptoria that are either known or as yet unknown to our research, to decode the way in which ekphonetic signs were used and also to note their relationship with other ekphonetic notations and traditions (e.g. Georgian), as well as other musical systems in general, such as the early Byzantine "Chartres" and "Coislin" systems of notation.

There is no doubt that the Holy Mountain of Athos was, and is, a pole of attraction for scholars of the psaltic art, as some of the oldest and most important music manuscripts are kept in its libraries, while at the same time Athos preserves a centuries-old oral tradition. However, this research opens up new horizons in the science of Byzantine musicology through an unknown and unexplored aspect, that of the ekphonetic art and its notation, which perfectly harmonizes the two basic elements of the psaltic art: speech and music.

ΕΒΔΟΜΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ο ρόλος της αγιορείτικης τέχνης στη διαμόρφωση του ζωγραφικού ύφους και της αισθητικής του Φώτη Κόντογλου

Αντικείμενο της εισήγησης είναι ο ρόλος που διαδραμάτισε η τέχνη του Αγίου Όρους στην καλλιτεχνική πρακτική και την αισθητική του Φώτη Κόντογλου μετά την επίσκεψή του στον Άθω το 1923. Σκοπός είναι να αναδειχθούν οι επιρροές που δέχτηκε από την αγιορείτικη τέχνη, ο τρόπος που προσέλαβε την τεχνοτροπία και την εκφραστικότητα μεγάλων καλλιτεχνών, όπως του Μανουήλ Πανσέληνου, του Θεοφάνη του Κρητός, του Φράγκου Κατελάνου, καθώς και η ενσωμάτωση των επιδράσεων αυτών στις θεωρητικές αισθητικές αρχές που διέπουν την προσωπική του τέχνη.

Αρχικά θα αναφερθούμε στην επίσκεψη του Φώτη Κόντογλου στο Άγιον Όρος. Όταν την άνοιξη του 1923 έρχεται σε επαφή με την αγιορείτικη τέχνη, ο Κόντογλου συναρπάζεται από τα βυζαντινά πρότυπα που συναντά. Έως τότε οι γνώσεις και η επαφή του με τη βυζαντινή τέχνη είναι περιορισμένες. Η έρευνα έχει δείξει πως οι επιρροές που είχε από την αγιογραφική τέχνη των Κυδωνιών, της πατρίδας του, ήταν κυρίως δυτικότητες. Εξίσου δυτικότητα ήταν και η γενικότερη τάση της εποχής. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Κόντογλου, η βυζαντινή τέχνη παρουσιαζόταν από τη βιβλιογραφία της εποχής ως τέχνη εμφανώς υποδεέστερη της Ιταλικής Αναγέννησης. Ο ίδιος είδε το Άγιον Όρος ως θεματοφύλακα της βυζαντινής τέχνης και ως εφελτήριο για την επαναπρόσληψη του ζωγραφικού αυτού τρόπου που αναδείχτηκε μέσα από τη δράση του καλλιτέχνη.

Στη συνέχεια θα χαρτογραφήσουμε την πορεία του Κόντογλου στις μονές του Αγίου Όρους. Θα εξετάσουμε τις παλαιολόγιες, κρητικές και μεταβυζαντινές επιρροές που δέχτηκε από αυτό το ταξίδι. Θα δούμε τις αναφορές που κάνει ο ίδιος ο καλλιτέχνης στις μονές αλλά και στους καλλιτέχνες που τις αγιογράφησαν. Ακόμη, θα αναζητήσουμε συγκεκριμένα παραδείγματα έργων του Κόντογλου στα οποία διαφαίνεται η επίδραση και η υιοθέτηση ανάλογων χαρακτηριστικών.

Τέλος, θα εξετάσουμε την αισθητική θεώρηση του καλλιτέχνη και τον τρόπο με τον οποίο αυτή συνδιαλέγεται με τις αξίες και τα χαρακτηριστικά της αγιορείτικης τέχνης. Η αισθητική αντίληψη του Φώτη Κόντογλου ήταν βαθιά πνευματική, για αυτό και συχνά η τέχνη του χαρακτηρίζεται ως «λειτουργική» ή «αρετολογική». Η επίσκεψή του στο Άγιον Όρος στέκεται η αιτία να αναδειχθούν οι πνευματικές αξίες της καλλιτεχνικής δημιουργίας, όπως αρχίζει πλέον να τις αντιλαμβάνεται ο ίδιος. Το φυσικό τοπίο, οι ιδιοσυγκρασίες των μοναχών, οι εικαστικές αρχές που διέπουν την τέχνη των μονών, επιδρούν δραστικά στην προσωπικότητά του και συντελούν στη στροφή του εικαστικού του προσανατολισμού. Επιστρέφοντας από το Άγιον Όρος, ο Φώτης Κόντογλου θα κατασταλάξει στις αισθητικές αρχές της τέχνης του και θα διαμορφώσει το προσωπικό του στυλ.

Ολοκληρώνοντας την εισήγηση, ευελπιστώ πως θα έχω αναδείξει τη σημασία της αλληλεπίδρασης της αγιορείτικης τέχνης με την προσωπικότητα και την τέχνη του Φώτη Κόντογλου. Η επίσκεψή του δεν αποτέλεσε απλώς μια επιρροή αλλά μετέβαλε την αισθητική αντίληψη του καλλιτέχνη συντελώντας στη μεταστροφή του, στην υιοθέτηση της βυζαντινής τεχνοτροπίας και την αναβίωσή της. Η επίσκεψη του Φώτη Κόντογλου στον Άθω ήταν τελικά η στιγμή που η βυζαντινή τέχνη ανακαλύφθηκε εκ νέου, η στιγμή που βρήκε μια εκφραστική δίοδο στην τότε σύγχρονη εικαστική πραγματικότητα.

**The role of Athonite art in shaping the painting style
and the aesthetic of Fotis Kontoglou**

This presentation aims to examine the role played by Athonite art in the artistic practice and aesthetic of Fotis Kontoglou after his visit to Athos in 1923. It aims to show the influence that Athonite art had on him, the way he perceived the style and mode of expression of great artists such as Manuel Panselinos, Theophanes the Cretan and Frangos Katelanos, and the way in which he incorporated these influences into the aesthetic principles that govern his personal artistic idiom.

First of all, we will refer to Fotis Kontoglou's visit to Mount Athos. When he came into contact with the art of the Athonite monasteries back in the spring of 1923, Kontoglou was fascinated by the Byzantine archetypes he encountered. Up until that point his knowledge of Byzantine painting had been limited. Research has shown that in Kydonies, his hometown, he came into contact mostly with examples of icon-painting that adopted principles of Western art. The same Western principles were also adopted by most Greek artists at that time. As Kontoglou himself claimed, Byzantine art was presented by the literature of his era as an art that was evidently inferior to that of the Italian Renaissance. He perceived Mount Athos as a custodian of Byzantine art and as a starting-point for reconceiving and revealing the Byzantine style through his own work.

Next, we will trace the path Kontoglou followed through the monasteries of Mount Athos. We will examine the Palaeologan, Cretan and post-Byzantine elements that influenced him after this trip. We will also examine the references he made to the monasteries and artists of Mount Athos. In addition, we will attempt to trace specific examples of Fotis Kontoglou's art that demonstrate the influence of Athonite art and the use of similar elements.

To conclude, we will investigate the artist's aesthetic beliefs and the way in which he incorporated the values of Athonite art. Fotis Kontoglou's aesthetic approach is deeply spiritual. It has also been characterized as "liturgical" or "virtue-ethical". His visit to Mount Athos appears to be the reason for the development of an art theory based on spiritual values. The natural landscape, the dispositions of the monks, and the artistic principles that govern monastic art had a profound impact on Kontoglou's personality and the artistic revolution he brought about. After returning from Mount Athos, the aesthetic principles of his art crystallized and he created his own personal style.

By the end of the presentation, I hope to have shown the importance of the interaction between Athonite art and the art and personality of Fotis Kontoglou. His visit to Mount Athos left no ordinary influence upon him: it altered his aesthetic approach and it contributed to a shift in his orientation, to the adoption and revival of the Byzantine style. As a result, Byzantine art was rediscovered and gained its place in the artistic reality of the time.

Ο εντοίχιος διάκοσμος του κοιμητηριακού παρεκκλησίου των Αγίων Αποστόλων της Μονής Βατοπεδίου: συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής του δεύτερου μισού του 17^{ου} αιώνα στο Άγιον Όρος

Ο εντοίχιος διάκοσμος του κοιμητηριακού παρεκκλησίου της Μονής Βατοπεδίου αποτελεί ένα αδημοσίευτο τοιχογραφικό σύνολο. Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου χρονολογούνται ακριβώς το 1682, λόγω της κτητορικής επιγραφής, η οποία αν και έχει χαθεί, το περιεχόμενο της διασώζεται από τον Αρκάδιο Βατοπεδινό. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που αντλούμε από αυτή, το 1682 επί πατριαρχίας Διονυσίου Καντακουζηνού, πραγματοποιείται η ανακαίνιση και η ιστόρηση του παρεκκλησίου, με έξοδα του Προηγούμενου και Σκευοφύλακα Χριστοφόρου για τη σωτηρία της ψυχής του. Ωστόσο, κατά τη δεκαετία του 1940 εξαιτίας πυρκαγιάς απολέσθηκαν πλήρως οι τοιχογραφίες του 1841, οι οποίες εντοπιζόνταν στον νάρθηκα, ενώ σημαντικές φθορές προκλήθηκαν σε αυτές του 1682.

Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα βρίσκονται στο χώρο του Ιερού και του κυρίως ναού. Μεταξύ των τοιχογραφιών εντοπίζονται θέματα ιδιαίτερα από άποψης εικονογραφικής ερμηνείας. Το εν λόγω εικονογραφικό σύνολο εκφράζει ένα σωτηριολογικό χαρακτήρα, μέσω του εκκλησιαστικού περιεχομένου του, ενώ παράλληλα αναδεικνύει τον ρόλο της Θεοτόκου στη σωτηρία, μέσω εύγλωττων εικονογραφικών και θεολογικών αναφορών. Το πρώτο εκφράζεται μέσω της απεικόνισσας της Σύναξης των Αποστόλων, των εβδομήκοντα αποστόλων και του σπάνιου κύκλου των Μαρτυριών των Αποστόλων. Από την άλλη η ιδιαίτερη εξύμνηση της Θεοτόκου, φανερώνεται κυρίως από την απεικόνιση των τεσσάρων υμνογράφων Ιωάννη Δαμασκηνού, Κοσμά Ποιητή, Ιωσήφ Υμνογράφου και Θεοφάνη, στις κορυφές των παραστάδων του παρεκκλησίου. Επιπλέον, η διπλή απεικόνιση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, στο χώρο του Ιερού αλλά και στο χώρο του κυρίως ναού, η οποία πηγάζει τόσο από την αφιέρωση του καθολικού της μονής όσο και ευρύτερα του Αγίου Όρους σε αυτή, οφείλεται στον ρόλο της για τη σωτηρία των ανθρώπων τόσο μέσω της ενσάρκωσης, αλλά και ως μεσίτριας υπέρ των πιστών. Καθότι, η Θεοτόκος αποτελεί και προσωποποίηση της Εκκλησίας, το νόημα μάλλον του εικονογραφικού προγράμματος είναι η Νέα Εύα ως πηγή της Σωτηρίας.

Το καλλιτεχνικό εργαστήριο του βατοπεδινού παρεκκλησίου φαίνεται πως βασίζεται εικονογραφικά στις παραδόσεις των δύο μεγαλύτερων καλλιτεχνικών σχολών του 16^{ου} αιώνα, της Κρητικής ζωγραφικής και της σχολής της Βορειοδυτικής Ελλάδος. Μάλιστα, όπως έχει υποστηριχθεί από τον Γ. Φουστέρη, το ίδιο καλλιτεχνικό εργαστήριο εντοπίζεται στο χιλανδαρινό παρεκκλήσιο του Γενεσίου του Προδρόμου και στο καθολικό της σκήτης της Αγίας Τριάδος (Spasova Voda). Η προέλευση του συγκεκριμένου εργαστηρίου θα πρέπει να αναζητηθεί μάλλον εκτός του Αγίου Όρους, καθώς απέχει καλλιτεχνικά από τα εργαστήρια των Διονυσιατών ζωγράφων. Επιπλέον, η ζωγραφική τους φαίνεται να ανήκει σε ένα εικαστικό ρεύμα που αναπτύσσεται εκτός Άθωνα, με σαφείς επιρροές από τη ζωγραφική που αναπτύχθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα. Το γεγονός αυτό θα πρέπει να συνδεθεί με την γενικότερη οικονομική ανάκαμψη του Αγίου Όρους, στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, όπου πλέον τα μοναστήρια του Άθωνα έχουν τη δυνατότητα να καλούν εργαστήρια ζωγράφων.

Σκοπός της μελέτης των τοιχογραφιών του βατοπεδινού παρεκκλησίου είναι να δώσει περαιτέρω φως, αλλά και να συμβάλει στην έρευνα και την ανάδειξη της εντοίχιας μνημειακής ζωγραφικής στο Άγιον Όρος του δεύτερου μισού του 17^{ου} αιώνα.

The mural decoration of the funerary chapel of the Holy Apostles at Vatopedi Monastery: A contribution to the study of monumental painting of the second half of the 17th century on Mount Athos

The mural decoration of the funerary chapel of the Holy Apostles at Vatopedi Monastery has not yet been researched and published. According to an inscription, which has been lost, the mural decoration of the chapel dates back to 1682. Based on the content of this inscription, which has been preserved by Arkadios of Vatopedi, during the patriarchate of Dionysios Kantakouzenos in 1682, the chapel was restored and decorated with frescoes, which were donated by the *skeuophylax* Christophoros for the salvation of his soul. However, during the 1940s, due to a fire, the frescoes of 1841, which were located in the narthex, were completely lost, while significant damage was caused to those of 1682.

The frescoes of the 17th century are located in the nave and the bema. The murals of the funerary chapel are of a soteriological character, which is expressed through their ecclesiological content, while at the same time they emphasize the role of the Virgin Mary in the salvation of mankind, through eloquent iconographic and theological allusions. The ecclesiological content is expressed through the depiction of the Synaxis of the Apostles, the seventy apostles and the rare cycle of apostolic martyrdoms. On the other hand, the special glorification of the Virgin Mary is expressed mainly through the depiction of the four hymnographers John Damaskenos, Kosmas the Poet, Joseph the Hymnographer and Theophanes. Moreover, the double depiction of the Annunciation of the Virgin Mary in the bema and the nave, which derives from the dedication to her both of the monastery's katholikon and Mount Athos as a whole, is due to her role in the salvation of mankind both through the incarnation and as a mediator for the faithful. Since the Mother of God is also the personification of the Church, the meaning of the iconographic program is probably that of the "New Eve" as the source of salvation.

The painters' workshop that decorated the funerary chapel seems to have based its iconography on the traditions of the two major artistic schools of the 16th century, the Cretan School and the School of Northwestern Greece. Indeed, as has been pointed out by G. Fousteris, the distinctive features of the same painters' workshop can be identified in Chilandar Monastery's chapel of the Nativity of John the Baptist and in the katholikon of the Skete of the Holy Trinity (Spasova Voda). The origin of this particular workshop should probably be sought outside Mount Athos, as it is artistically different from the workshops of the painters of Dionysiou Monastery. Furthermore, its style of painting seems to belong to an artistic trend that developed outside Athos, with clear influences from the painting style that developed in mainland Greece. This fact should be linked to the general economic revival of Mount Athos in the second half of the 17th century, when the Athonite monasteries were able to hire painters' workshops.

The purpose of this study of the frescoes of Vatopedi Monastery's funerary chapel is to shed further light, but also to contribute to the research on monumental painting on Mount Athos in the second half of the 17th century.

Δύο ζεύγη εικόνων από παρεκκλήσια της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται τέσσερις φορητές εικόνες του 17^{ου} αιώνα, οι οποίες ανήκουν στη συλλογή της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου. Αρχικά ήταν δεσποτικές εικόνες προερχόμενες από δύο διαφορετικά τέμπλα παρεκκλησίων της Μονής. Συνιστούν δύο ζεύγη φιλοτεχνημένα από δύο διαφορετικούς ζωγράφους του 17^{ου} αιώνα. Αποτελούν ενδιαφέροντα σύνολα από απόψεως εικονογραφίας και οι δύο από αυτές συνιστούν εικόνες με διπλό θέμα. Πρόκειται για τις κάτωθι:

A. εικόνα της ένθρονης Θεοτόκου «Ανωθεν οι Προφήται», διαστάσεων 0,48×0,305 μ. (θέση Β8). Η Παναγία περιβάλλεται από δώδεκα προφήτες σε προτομή μέσα σε κληματίδα, οι οποίοι κρατούν ειλητάρια με επιγραφές σε κυριλλική γραφή στην εκκλησιαστική σλαβονική, στοιχείο το οποίο πιθανώς καθορίζει την προέλευση ή τη διγλωσσία του ζωγράφου ή και τον παραγγελιοδότη, ενώ οι επιγραφές που συνοδεύουν τις μορφές είναι γραμμένες σε ελληνικό αλφάβητο. Ακολουθεί καλής ποιότητας κρητικό πρότυπο του 16^{ου} αιώνα.

B. εικόνα του ένθρονου Παντοκράτορος περιβαλλόμενου από τους δώδεκα αποστόλους σε προτομή και ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος όρθιος, ολόσωμος. Διαστάσεις: 0,485×0,515 μ. (θέση Β8). Τα δύο θέματα αν και εντάσσονται στον ίδιο ξύλινο φορέα, διαχωρίζονται με σαφήνεια από ανάγλυφο πλαίσιο σαν να επρόκειτο για δύο διαφορετικές κατασκευές. Ομοίως με την προηγούμενη εικόνα και εδώ ο ζωγράφος εφαρμόζει διγλωσσία, δηλαδή ελληνική γραφή για την ταυτότητα των μορφών και κυριλλική για το περιεχόμενο των ανοιχτών κωδίκων των αποστόλων. Το ίδιο χέρι φιλοτέχνησε τις δύο πάριες δεσποτικές εικόνες.

Γ. εικόνα του ένθρονου Παντοκράτορος μαζί με την Σταύρωση, διαστάσεων 0,71×0,54 μ. Προέρχεται από τον κοιμητηριακό ναό της Μονής Βατοπεδίου και φυλάγεται στο Συνοδικό της Μονής. Η αρχική της θέση θα ήταν μεταξύ των δεσποτικών εικόνων του τέμπλου. Στην ίδια όψη ιστορούνται δύο θέματα, ο Ιησούς ένθρονος Παντοκράτωρ και η Σταύρωση στον απλό τρίμορφο τύπο, σε επιφάνεια που μοιράζεται ισόρροπα. Τα καλλιτεχνικά γνωρίσματα της εικόνας την εντάσσουν στην τοπική αθωνική παραγωγή του δεύτερου μισού του 17^{ου} αιώνα, η οποία ακολουθεί τις βασικές αρχές της κρητικής σχολής.

Δ. Εικόνα της ένθρονης Θεοτόκου, διαστάσεων 0,71×0,44 μ. Προέρχεται επίσης από τον κοιμητηριακό ναό της Μονής Βατοπεδίου και φυλάγεται στο Συνοδικό της Μονής. Ομοίως η αρχική της θέση θα ήταν μεταξύ των δεσποτικών εικόνων και θα αποτελούσε την πάριση εικόνα της προηγούμενης. Και οι δύο εικόνες (Γ και Δ) αποδίδονται στον ίδιο ζωγράφο. Η ένθρονη Βρεφοκρατούσα επαναλαμβάνει τα πρότυπα που καθιερώθηκαν από τον Ανδρέα Ριτζο στην εικόνα της Πάτμου και επαναλήφθηκε σε σειρά δεσποτικών της Θεομήτορος κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα. Είναι πιθανό και οι δύο να φιλοτεχνήθηκαν περί το 1683, εποχή ανακαίνισης του κοιμητηριακού ναού της Μονής Βατοπεδίου.

Ο συνδυασμός δύο διαφορετικών θεμάτων σε ενιαία επιφάνεια μιας φορητής εικόνας, όπως στην περίπτωση της εικόνας Β και της εικόνας Γ αποτελεί σπάνια, αλλά όχι άγνωστη πρακτική, που απαντάται σε ευάριθμα μεταβυζαντινά παραδείγματα κυρίως της κρητικής τέχνης. Η πρακτική πιθανώς αφορμάται είτε από τις βυζαντινές αμφίγραπτες και λιτανευτικές εικόνες ή από τα δίπτυχα ενώ η συνύπαρξη των δύο διαφορετικών θεμάτων και μάλιστα σε δεσποτική εικόνα είναι πιθανό να συνδέεται με την από κοινού απόδοση τιμών κατά τη λατρευτική πράξη αλλά και την εννοιολογική και θεολογική συνάφειά τους. Παράλληλα συνεξετάζεται και η περίπτωση επιδράσεων από δυτικές εικονιστικές πρακτικές με την απόδοση διαφορετικών θεμάτων σε ζωφόρο.

Στη μελέτη συνεξετάζονται σχετικά παράλληλα τόσο αναφορικά με τις φορητές εικόνες με διπλό θέμα, όσο και με τις δίγλωσσες φορητές εικόνες. Επίσης διερευνάται η προέλευση των δύο άγνωστων ζωγράφων.

Two pairs of icons from chapels in the Holy Monastery of Vatopedi

The present study presents four 17th-century portable icons from the collection held by the Holy Monastery of Vatopedi. Originally, they served as despotic icons on two different templa in the monastery's chapels. They form two pairs executed by two different painters of the 17th century. They are of considerable iconographic interest and two of them depict two different themes. The main characteristics of the icons are as follows:

1. An icon of the Virgin Enthroned with 'The Prophets Above'; dimensions: 48×30.5 cm. (position B8). The Virgin Mary is surrounded by the busts of twelve prophets in a vine, each holding a scroll with an inscription in Church Slavonic – a feature that may determine the provenance or bilingualism of the painter or patron – while the inscriptions accompanying the figures are in the Greek alphabet. The icon follows a 16th-century Cretan model of good quality.

2. An icon of Christ Pantokrator Enthroned, flanked by busts of the twelve apostles and St. John Chrysostom, depicted full-length and standing; dimensions: 48.5×51.5 cm. (position B8). Although the two subjects are placed together on the same wooden panel, they are clearly separated by a raised border as if they were two different constructions. As in the case of the previous icon, here too the painter makes use of two languages: Greek script to identify the figures and Cyrillic for the texts in the open codices held by the apostles. These two matching despotic icons were painted by the same hand.

3. An icon depicting both Christ Pantokrator Enthroned and the Crucifixion; dimensions: 71×54 cm. It comes from the cemetery church of Vatopedi Monastery and is kept in the monastery's synodikon. It would originally have been located among the despotic icons on the templon. Two equally balanced themes are depicted on the same side: Christ Pantokrator Enthroned and the Crucifixion in the simple three-figure type. On the basis of its artistic features, the icon was produced locally on Mount Athos in the second half of the 17th century, when icon production followed the basic principles of the Cretan School.

4. An icon of the Virgin Mary Enthroned; dimensions: 71×44 cm. This also comes from the cemetery church of Vatopedi Monastery and is kept in the monastery's synodikon. Like the previous icon, it would originally have been located among the despotic icons and would have been paired with the previous icon. Both of these icons (nos. 3 and 4) can be attributed to the same painter. The Virgin and Child Enthroned is based on the model established by Andreas Ritzos in the Patmos icon and was repeated in a series of despotic icons of the Theotokos during the 16th and 17th centuries. It is likely that both icons were painted in about 1683, when the cemetery church of Vatopedi Monastery was renovated.

The combination of two different themes on the same surface of a portable icon, such as that which exists in icons 2 and 3 above, is a rare though not unknown practice that occurs in a large number of post-Byzantine examples, mainly in the Cretan style. This

practice was probably assimilated from either two-sided and processional Byzantine icons or from diptychs, while the coexistence of two different themes, and on a despotic icon at that, is probably connected with the joint veneration of both Christ and the Virgin Mary in liturgical practice, as well as the conceptual and theological relationship between these two figures. The study examines the possibility that the icons were influenced by Western iconographical practices involving the depiction of different themes on friezes.

The study also examines related parallels of the above icons, both among other portable icons with two themes or inscriptions in two different languages. In addition, the provenance of the two unknown painters is examined.

**Αδημοσίευτο ανάγλυφο κάλυμμα κώδικα με την μορφή του Ιωάννη του Προδρόμου
από την Ιερά Μονή Εσφιγμένου Αγίου Όρους**

Χάλκινη επιχρυσωμένη πλάκα μικρών διαστάσεων με την μορφή του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου σε όρθια στάση φυλάσσεται στο Αντιπροσωπείο της Μονής Εσφιγμένου Αγίου Όρους. Ο προφήτης εικονίζεται γυμνός χωρίς χιτώνα, περιβεβλημένος μόνο με το ιμάτιό του, σε μετωπική στάση. Με το ένα χέρι συγκρατεί σταυρόσχημη ράβδο και ειλητάριο με την γνωστή επιγραφή περί μετανοίας που απαντάται στις περισσότερες απεικονίσεις του κήρυκα της μετανοίας, Ιωάννη, αν και κάπως ανορθόγραφα και απρόσεκτα διατυπωμένη: METANOISCATE INKHKEN H BACHLIA TON OYRANON (sic)

Εκατέρωθεν της κεφαλής επιγράφεται: Ο Α(ΓΙΟΣ) ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ. Το άλλο χέρι υψώνεται πάνω από το ύψος του ώμου στην χειρονομία του λόγου. Το περιθώριο στολίζουν τέσσερις ρόδακες στα κέντρα των πλαϊνών πλευρών και τέσσερα καρδιάσχημα μοτίβα στις γωνίες.

Περιμετρικά υπάρχουν μικρές οπές που δείχνουν τον τρόπο που ήταν προσηλωμένο το μεταλλικό κάλυμμα στα ξύλινα εξώφυλλα του κώδικα, ενώ στην αριστερή πλευρά υπάρχουν τέσσερις ευμεγέθεις οπές που δείχνουν το σημείο που στερεώνονταν τα δύο πλευρικά κλείστρα του βιβλίου.

Η τέχνη του επίχρυσου καλύμματος φαίνεται παραγωγή της Κωνσταντινούπολης. Παρόμοια έργα «μετανάστευσαν» μέσω της Τέταρτης Σταυροφορίας στην Ιταλία και στην υπόλοιπη Ευρώπη και αποτέλεσαν σημαντική έμπνευση για τους καλλιτέχνες της Δύσης, οι οποίοι κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα δημιούργησαν παρόμοια ανάγλυφα. Συγκρίσιμα έργα υπάρχουν στο Μουσείο του Βατικανού, στο Μουσείο Victoria and Albert της Αγγλίας, σε Μονές του Αγίου Όρους και αλλού.

Είναι ενδιαφέρουσα η επιβλητική παρουσία του ολόσωμου Ιωάννη σε φύλλο από κάλυμμα κώδικα, μιας και δεν απαντάται παρόμοιο θέμα αγίου σε καλύμματα Ευαγγελισταρίων. Ίσως να κάλυπτε άλλου είδους χειρόγραφο ή να προέρχεται από κάποιο Σέβασμα της Κωνσταντινούπολης, στο οποίο τιμώνταν ο Τίμιος Πρόδρομος. Η περίπτωση του επίχρυσου καλύμματος της Μονής Εσφιγμένου είναι μάλλον *unicum*. Η απόδοση της μορφής του, οι σχεδιαστικές διακοσμητικές πρακτικές που επιλέχθηκαν, η σύγκριση του έργου με παρόμοια γνωστά έργα της μνημειακής ζωγραφικής και της μικροτεχνίας μπορούν να οριοθετήσουν την καλλιτεχνική «αλφάβητο» που χρησιμοποιήθηκε χωρικά, σε κάποιο εργαστήριο χρυσοχοΐας της πρωτεύουσας και χρονικά, στα τέλη του 12^{ου} ή τις αρχές του 13^{ου} αιώνα.

**An unpublished embossed codex cover with the image of St. John the Forerunner
from Esphigmenou Holy Monastery on Mount Athos**

A small gilded bronze plate with the figure of St. John the Forerunner in a standing position is kept in the representative's lodgings at the Athonite Monastery of Esphigmenou. The prophet is depicted naked without a tunic, covered only by his himation, in a frontal position. In one hand he holds a cruciform staff and a scroll with the well-known inscription containing his message of repentance found in most depictions of him as the preacher of repentance, albeit somewhat misspelt and carelessly worded.

On either side of the prophet's head are inscribed the words: SAINT JOHN THE FORERUNNER. The other hand is raised above shoulder height in a gesture of speech. The border is decorated with four rosettes in the middle of the sides and four heart-shaped motifs in the corners.

Around the perimeter there are small holes that indicate how the metal cover was attached to the wooden covers of the codex, while on the left-hand side there are four large holes that indicate where the two side flaps of the book were attached.

The artwork on the gilded cover appears to be a Constantinopolitan product. Similar works "migrated" during the Fourth Crusade to Italy and the rest of Europe and were an important source of inspiration for Western artists, who created similar reliefs during the Middle Ages. Comparable works are to be found in the Vatican Museum, the Victoria and Albert Museum in England, and in the monasteries of Mount Athos and elsewhere.

The imposing presence of the full-length figure of St. John on a leaf from a codex cover is interesting, since a similar representation of a saint is not to be found on the covers of Evangelistaria. Perhaps it covered a different kind of manuscript or came from some holy place in Constantinople where St. John the Forerunner was honoured. The gilded cover of Esphigmenou Monastery is probably a unicum. The rendering of its form, the design and decorative techniques that have been selected, the comparison of the work with similar known works of monumental painting and miniature art could determine the artistic idiom that was used in a goldsmith's workshop in the capital during the late 12th or early 13th century.

ΟΓΔΟΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

**Ο Βασιλεύς και ο Πατριάρχης.
Πρόταση για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Πρωτάτου
επί της Α΄ Πατριαρχίας του Αθανασίου (1289–1293)**

Η πρόσφατη ανακάλυψη της υπογραφής του Ευτυχίου στο Πρωτάτο, διασαφήνισε σε μεγάλο βαθμό την ταυτότητα των ζωγράφων που εργάστηκαν στον σπουδαίο αγιορείτικο ναό, εγγράφοντας τον στο καλλιτεχνικό εργαστήριο των Θεσσαλονικιών «Αστραπάδων». Όσον αφορά όμως τον ή τους κτήτορες του απaráμιλλου τοιχογραφικού διακόσμου του μνημείου, επικρατεί ασυμφωνία μεταξύ των ερευνητών ανάμεσα σε αυτούς που προτείνουν μια πρώιμη χρονολόγηση στις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} και σε αυτούς που θεωρούν πιθανότερη μια οψιμότερη στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται νέα επιχειρήματα που έρχονται να ενισχύσουν την άποψη που χρονολογεί το μνημείο στο τέλος του 13^{ου} αιώνα, και πιο συγκεκριμένα ανάμεσα στα έτη 1289 με 1293, τα οποία συμπίπτουν με την περίοδο της πρώτης πατριαρχίας του Οικουμενικού Πατριάρχη και Αγίου της ορθόδοξης εκκλησίας, Αθανασίου Α΄. Τα νέα στοιχεία αφορούν την επανεξέταση συγκεκριμένων εικονογραφικών ιδιαιτεροτήτων του ζωγραφικού διακόσμου, την αξιοποίηση σύγχρονων ή σχεδόν σύγχρονων ιστορικών πηγών, καθώς και το κοινωνικό, θεολογικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται το κορυφαίο ίσως μνημείο της εποχής των Παλαιολόγων. Θεωρούμε ότι τα νέα στοιχεία που παρουσιάζουμε έρχονται να ενισχύσουν την άποψη που έχει ήδη κατατεθεί στη σχετική βιβλιογραφία, προτείνοντας ως υπεύθυνους για την ανακαίνιση του μνημείου τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο και τον Πατριάρχη Αθανάσιο Α΄. Ο Βασιλεύς των Ρωμαίων και ο Οικουμενικός Πατριάρχης δηλώνουν μέσω της εικονογράφησης του Πρωτάτου τη νέα πορεία που καλείται να πάρει τόσο η αυτοκρατορία, όσο και η εκκλησία μετά τη φιλοδυτική προσέγγιση που ακολούθησε ο Μιχαήλ Η΄, η οποία κορυφώθηκε στην ένωση των εκκλησιών στη σύνοδο της Λυών και την ατυχή πατριαρχία του Ιωάννη ΙΑ΄ Βέκκου, που άφησε εξαιρετικά αρνητικό αποτύπωμα στη συνείδηση των Αγιορειτών μοναχών.

**The Emperor and the Patriarch.
A proposal for dating the frescoes of the Protaton
during the First Patriarchate of Athanasios (1289–1293)**

The recent discovery of the signature of Eutybios at the Protaton clarified to a great extent the identity of the painters who worked on the great Athonite church, leading to the attribution of its frescoes to the artistic workshop of the Astrapas painters from Thessaloniki. However, as far as the issue of the donor(s) of the monument's incomparable mural decoration is concerned, there is disagreement among researchers between those who propose an early dating to the last decades of the 13th century and those who consider a later, early-14th-century dating more likely. In the present study, new arguments are presented which reinforce the view that the monument dates to the end of the 13th century, and more specifically between the years 1289 and 1293, which coincide with the first patriarchate of the Ecumenical Patriarch and Orthodox saint, Athanasios I. Our new suggestions concern the re-examination of specific iconographical peculiarities of the painted decoration, the utilization of contemporary or near-contemporary historical sources, as well as the social, theological, and political context to which the leading monument of the Palaeologan period belongs. We believe that the new evidence presented here strengthens the opinion that has already been submitted in the relevant literature, proposing that the emperor Andronikos II Palaiologos and the Patriarch Athanasios I were responsible for the renovation of the monument. Through the decoration in the Protaton, the Emperor of the Romans and the Ecumenical Patriarch were declaring the new course that both the empire and the church were called upon to follow after the pro-Western approach adopted by Michael VIII, which culminated in the union of the churches at the Council of Lyons and the unfortunate patriarchate of John XI Bekkos, which left an extremely negative impression on the minds of the Athonite monks.

**Βυζαντινές τοιχογραφίες και άγνωστα σπαράγματα τοιχογραφιών
από τον ναό του Τιμίου Προδρόμου στην Ιερά Μονή Ιβήρων**

Μεταξύ των ευρημάτων που προέκυψαν κατά την ανασκαφή του κάτω ορόφου του παρεκκλησίου του Τιμίου Προδρόμου στην Ιερά Μονή Ιβήρων συγκαταλέγεται ο γνωστός στη βιβλιογραφία τοιχογραφικός διάκοσμος του ιερού, αλλά και ένας ικανός αριθμός σπαραγμάτων τοιχογραφιών, τα οποία μέχρι σήμερα παρέμειναν άγνωστα στην έρευνα.

Το παρεκκλήσιο αποτελεί ένα διώροφο κτίριο, του οποίου ο κάτω όροφος φιλοξενεί ταφές. Με τον ταφικό χαρακτήρα του χώρου συνάδει και ο εσχατολογικός χαρακτήρας της παράστασης της Δέησης που κοσμεί την αψίδα και χρονολογείται στον 10^ο αιώνα, γεγονός που την καθιστά τον παλαιότερο γνωστό τοιχογραφικό διάκοσμο στον Άθω. Η οικοδομική ιστορία του παρεκκλησίου έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη του υλικού, καθώς συνδέεται με τους Ίβηρες κτήτορες Ιωάννη και τον γιο του Ευθύμιο, μαθητές του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη, που μαζί με τον Ιωάννη Τορνίκιο ίδρυσαν γύρω στο 980 την Ιερά Μονή Ιβήρων πάνω στα ερείπια της προϋπάρχουσας μονής του Κλήμεντα.

Τα αναγνωρίσιμα θραύσματα των τοιχογραφιών απεικονίζουν τμήματα μορφών ή διακοσμητικά μοτίβα και χρονολογούνται στα βυζαντινά χρόνια. Προέρχονται από διαφορετικά σύνολα και φαίνεται ότι αποτελούν προϊόν απόρριψης στον χώρο, προσφέροντας με αυτόν τον τρόπο χρονολογική ένδειξη για τη διακοπή της λειτουργικής χρήσης του κάτω ορόφου του ναού. Στην παρουσίαση θα γίνει μια πρώτη προσπάθεια κατηγοριοποίησης αυτού του πολύτιμου υλικού της μνημειακής ζωγραφικής, ενώ παράλληλα θα επιχειρηθεί η σύνδεση αυτών των σημαντικών ευρημάτων με την ιστορία της μονής Ιβήρων.

**Byzantine frescoes and unknown fresco fragments
from the Chapel of St. John the Forerunner at the Monastery of Iveron**

Amongst the finds that came to light during the excavation of the lower floor of the Chapel of St. John the Forerunner at the Monastery of Iveron are the mural decoration of the sanctuary – now well known in the literature – and a considerable number of fresco fragments that have remained unknown to research.

The chapel takes the form of a two-storey building, the lower floor of which houses burials. The funereal character of the building befits the eschatological nature of the representation of the Deesis that adorns the apse and dates to the 10th century, making it the oldest known mural decoration on Mount Athos. The construction history of the chapel is of particular importance to the study of the material as it is connected with the Iberian founders John and his son Euthymios, disciples of St. Athanasios the Athonite, who, together with John Tornikios, founded the Monastery of Iveron in about 980 on the ruins of the pre-existing Monastery of Clement.

The identifiable fragments from the frescoes depict parts of figures or decorative motifs and date to the Byzantine period. They come from different ensembles and appear to be the result of the abandonment of that part of the chapel, thereby offering a chronological indication that the lower floor of the chapel ceased to be used for liturgical purposes. The study will make a first attempt to categorize these valuable fragments of monumental painting, while an attempt will also be made to relate these important finds to the history of Iveron Monastery.

**Τα εικονογραφικά προγράμματα στις φιάλες του Αγίου Όρους
και η σχέση τους με την «Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης»**

Η μοναστηριακή φιάλη είναι ένας κιονοστήρικτος θόλος που προστατεύει την μεγάλη μαρμάρινη φιάλη γύρω από την οποία λαμβάνουν χώρα οι τελετές των αγιασμών. Η κατασκευή, μάλιστα, πήρε το όνομά της από το μαρμάρινο σκεύος που στεγάζει. Η κατασκευή του θόλου δημιουργεί εσωτερικά μία ευρεία επιφάνεια, η οποία προσφέρεται για την ανάπτυξη γραπτού διακόσμου. Η ιδιαίτερη αναφορά στον διάκοσμο της φιάλης στην «Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης» του Διονυσίου εκ Φουρνά υποδηλώνει τη σημασία της φιάλης για τον λατρευτικό βίο, αλλά και την ύπαρξη, τουλάχιστον από στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, ενός ήδη διαμορφωμένου εικονογραφικού προγράμματος. Όπως είναι φυσικό, στο πρόγραμμα αυτό βασικό στοιχείο είναι το νερό. Μεγάλη βαρύτητα, επίσης, δίνεται στα επεισόδια της Παλαιάς Διαθήκης που θεωρείται ότι προεικονίζουν τη Βάπτισμα του Χριστού. Στο Άγιον Όρος οι έντεκα από τις είκοσι μονές διαθέτουν φιάλες, από τις οποίες οι επτά σώζουν διάκοσμο στους θόλους τους. Αυτές χρονολογούνται σε μία περίοδο από τον 17^ο μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και ακολουθούν περισσότερο ή λιγότερο τις κατευθύνσεις της «Ερμηνείας». Οι δύο αρχαιότερες, αυτές των μονών Μεγίστης Λαύρας και Βατοπεδίου, παρουσιάζουν όχι απόλυτη, αλλά αξιοσημείωτη ταύτιση με όσα προβλέπει η «Ερμηνεία». Σε φιάλες του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα είναι σαφής η τήρηση του καθορισμένου εικονογραφικού προγράμματος, αλλά οι ζωγράφοι δρουν πιο ελεύθερα και προσθέτουν σκηνές έξω από αυτό. Ταυτόχρονα, εμφανίζονται και παραστάσεις άμεσα σχετιζόμενες με τη μονή. Στο γύρισμα του 19^{ου} προς τον 20^ο αιώνα, η αλλαγή των καλλιτεχνικών ρευμάτων περιορίζει τον αριθμό των εικονιζόμενων παραστάσεων και απομακρύνει την εικονογράφηση από τα βυζαντινά πρότυπα, διατηρώντας μία χαλαρή σύνδεση με την «Ερμηνεία». Σε γενικές γραμμές, η τήρηση των κανόνων της «Ερμηνείας» γίνεται όλο και πιο χαλαρή με την πάροδο των χρόνων.

**The iconographic programmes in the phialai of Mount Athos
and their relationship with the 'Interpretation of the Art of Painting'**

Monastic phialai consist of a canopy resting on columns that protects a large marble bowl around which ceremonies for the blessing of holy water are performed. Indeed, this structure took its name from the marble bowl (phiale) that is covered by the canopy. Internally, the canopy forms a broad surface which lends itself to painted decoration. The specific reference to the decoration of phialai in Dionysios of Fourná's 'Interpretation of the Art of Painting' shows the importance of the phiale in devotional life, as well as the existence – at least from the early 18th century – of an already formed iconographic programme. As is natural, a basic element in this programme is water. Great emphasis is also given to episodes in the Old Testament that are believed to prefigure the Baptism of Christ. On Mount Athos eleven of the twenty monasteries have phialai, seven of which preserve decoration in their canopies. These date from a period stretching from the 17th to the early 20th century and more or less follow the guidelines laid down in the 'Interpretation of the Art of Painting'. The two oldest phialai, those in the monasteries of Great Lavra and Vatopedi, display a remarkable, though not complete, conformity with the guidelines laid down in the 'Interpretation'. In phialai from the 18th and 19th centuries, while the iconographic programme specified for phialai is clearly adhered to, the painters can be seen to have adopted a freer approach, adding scenes that are not included in the programme. At the same time, representations that are directly connected with the monastery in which the phiale was located made their appearance. At the turn of the 19th century the changes that occurred in artistic currents led to a reduction in the number of representations that were depicted and caused the iconography to stray from the Byzantine models and become only loosely related to the 'Interpretation'. As a rule, observance of the rules in the 'Interpretation' became increasingly lax with the passage of time.

Η επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών σε κτίρια του Αγίου Όρους

Η χρήση σπολίων (οικοδομικά υλικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία σε επανάχρηση) αποτελεί πανάρχαια πρακτική, με ρίζες ήδη από την πρώιμη κλασική εποχή. Στο Βυζάντιο εμφανίζεται από τον 4^ο αι., ενώ στον Μεσαίωνα, σε πόλεις και περιοχές με αρχαίο παρελθόν, οι τεράστιες ποσότητες αρχαίων οικοδομικών υλικών οδηγούν στην εκτεταμένη επαναχρησιμοποίηση τους. Η επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών αποτελεί μια ιδιαίτερα διαδεδομένη πρακτική στα μοναστήρια του Αγίου Όρους. Τα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά που εξετάζουμε στην παρούσα εισήγηση προέρχονται από τις 20 κυρίαρχες μονές του Αγίου Όρους, εντοπίζονται σε κτίρια εντός του περιβάλλοντος των μονών, αλλά και σε λιμενικές ή οχυρωματικές κατασκευές των μοναστηριών, στον ευρύτερο χώρο της αθωνικής χερσονήσου.

Το εξεταζόμενο υλικό τοποθετείται σε δύο ευρύτερες χρονικές περιόδους, τα προχριστιανικά χρόνια (από την αρχαϊκή περίοδο έως την όψιμη αρχαιότητα) και τα βυζαντινά χρόνια (από την πρωτοβυζαντινή έως την υστεροβυζαντινή περίοδο). Όσον αφορά στις προχριστιανικές αρχαιότητες σε β' χρήση, η εξυπηρέτηση χρηστικών (πρακτικών) σκοπών αποτελεί τον βασικότερο λόγο χρήσης τους στις μονές. Οι Αθωνίτες είχαν τη δυνατότητα να αντλήσουν μεγάλες ποσότητες οικοδομικών υλικών και γλυπτών από αρχαιότερα κτίσματα στο χώρο των μονών και της ευρύτερης αθωνικής χερσονήσου, από ερειπωμένα μνημεία της Μακεδονίας και των νησιών, αλλά και από μετόχια των μοναστικών ιδρυμάτων εκτός της χερσονήσου του Άθω. Συνεπώς, τα παραπάνω αρχαία υλικά χρησιμοποιήθηκαν για την εξυπηρέτηση των νέων κατασκευαστικών αναγκών των μοναστηριών, καθώς και για την εξυπηρέτηση αναγκών του καθημερινού βίου. Αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά επαναχρησιμοποιήθηκαν και ως αρχιτεκτονικά διακοσμητικά στοιχεία, ενώ στην επανάχρηση ορισμένων προχριστιανικών γλυπτών μπορούμε να διακρίνουμε «ιδεολογικούς» - συμβολικούς σκοπούς, οι οποίοι σχετίζονται με την επικράτηση του χριστιανισμού έναντι της αρχαίας θρησκείας, αλλά και με τη σύνδεση των μοναστηριών του Αγίου Όρους με την αρχαία παράδοση της αθωνικής χερσονήσου.

α βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά σε επανάχρηση υπερτερούν αριθμητικά των αντίστοιχων προχριστιανικών. Εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στα καθολικά των μοναστηριών, ενώ σε μικρότερο ποσοστό τα συναντάμε σε κωδωνοστάσια, τράπεζες, πύργους, πτέρυγες, αλλά και σε άλλες αρχιτεκτονικές κατασκευές, όπως κρήνες, φιάλες κ.ο.κ. Τα παραπάνω αρχιτεκτονικά στοιχεία συναντώνται ως οικοδομικά υλικά σε νεόδμητα κτίσματα των μονών ή σε ανακαινίσεις παλαιότερων κτισμάτων και ως τμήματα του γλυπτού διακόσμου κυρίως των καθολικών των μονών. Επιπλέον, η επανάχρηση ορισμένων εξ αυτών ενέχει «ιδεολογικούς» σκοπούς, καθώς στη χρήση ορισμένων σπολίων θα μπορούσαμε να διακρίνουμε μια προσπάθεια σύνδεσης κάποιων μονών με την κληρονομιά της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ή προβολής, σε άλλες περιπτώσεις, της σχέσης ενός μοναστηριού με κάποιον σημαντικό χορηγό, ακόμα και τον ίδιο το βυζαντινό αυτοκράτορα.

Τα σπόλια της βυζαντινής περιόδου φαίνεται πως εισήχθησαν στις μονές του Αγίου Όρους από πρωιμότερα χριστιανικά μνημεία της αθωνικής χερσονήσου, από μετόχια των μοναστηριών σε περιοχές εκτός του Άθωνα, από ερειπωμένους ναούς της Μακεδονίας και των νησιών, ενώ άλλα πιθανόν αποτέλεσαν προϊόντα εμπορικών συναλλαγών, καθώς είναι γνωστή η εμπορική διακίνηση σπολίων κατά τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο. Ένας σημαντικός αριθμός αρχιτεκτονικών μελών προέρχεται από τα παλαιά μαρμάρινα τέμπλα των μονών, τα οποία σε μεταγενέστερες περιόδους αντικαταστάθηκαν από ξυλόγλυπτα και περιέπεσαν σε αχρησία. Επιπλέον, οι παραδόσεις των μονών μας πληροφορούν για γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία προέρχονται από σημαντικές πόλεις και μνημεία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ενώ ορισμένα εξ αυτών έχουν και σημαντικούς χορηγούς.

The reuse of architectural members and sculptures in buildings on Mount Athos

The use of spolia (building materials and architectural members that are reused for another purpose) is an ancient practice that goes back to the Early Classical period. In Byzantium, it made its appearance in the 4th century, while during the Middle Ages, in cities and areas with an ancient past, the huge quantities of ancient building materials led to their extensive reuse. The reuse of architectural members and sculptures is a particularly widespread practice in the monasteries of Mount Athos. The architectural members and sculptures examined in this paper come from the twenty ruling monasteries of Mount Athos and are to be found in buildings within the enclosures of the monasteries and also in their harbour installations and fortifications at different points on the Athonite peninsula.

The examined material dates from two broad historical periods: the pre-Christian period (from the Archaic period to late antiquity) and the Byzantine period (from the Early Byzantine to the Late Byzantine period). As far as reused pre-Christian antiquities are concerned, the main reason for their use in monasteries was to serve practical purposes. The Athonite monks were able to take large quantities of building materials and sculptures from older structures inside the monasteries and at other locations on the Athonite peninsula, including material from ruined monuments in Macedonia and on the islands, as well as material from the monasteries' metochia outside Athos. Consequently, these ancient materials were used to serve new construction needs in the monasteries, as well as the needs of daily life. Architectural members and sculptures were also reused as decorative architectural features, while in the reuse of certain pre-Christian sculptures it is possible to discern their use for 'ideological' or symbolic purposes, which are related to the prevalence of Christianity over the ancient religion and also the link between the Athonite monasteries and the peninsula's ancient tradition.

The reused architectural members and sculptures from the Byzantine period are greater in number than those from the pre-Christian period. They are mainly located in the katholika of the monasteries, while fewer examples may be found in bell-towers, refectories, towers and the wings of monasteries, as well as in other architectural structures, such as fountains and phialai. These architectural elements are to be found as building materials in newly constructed buildings in the monasteries or in renovations of older buildings, and also as part of the sculptural decoration of buildings, mainly the monasteries' katholika. In addition, some of these elements were reused for 'ideological' purposes, since in the use of certain spolia it is possible to discern an attempt to connect some of the monasteries with the heritage of the Byzantine empire, or, in other cases, an attempt to highlight a monastery's relationship with an important patron, even the Byzantine emperor himself.

The spolia from the Byzantine period seem to have been transferred to the Athonite monasteries from earlier Christian monuments on the Athonite peninsula, from the monasteries' metochia outside Athos and from ruined churches in Macedonia and on the

islands, while other spolia were probably the result of commercial transactions, since it is well known that there was a trade in spolia during the Middle Byzantine and Late Byzantine periods. A considerable number of architectural members come from the monasteries' old marble templa, which in later periods fell into disuse and were replaced by carved wooden ones. Also, the monasteries' traditions inform us of the transfer of sculptures and architectural members from important cities and monuments in the Byzantine empire, while some of the spolia also had important patrons.

ΕΝΑΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

**Η κτιριακή έρευνα στο καθολικό της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου
και στοιχεία για την πρώιμη ιστορία του ιδρύματος**

Με την ευκαιρία του έργου για τη στερέωση του καθολικού ερευνήθηκε συστηματικά η οικοδομική ιστορία του κτιρίου, κυρίως στις στέγες, τον τρούλο και σε τμήματα των όψεων. Η έρευνα απέδωσε μια εντυπωσιακή σειρά επεμβάσεων που έγιναν στη διάρκεια της χιλιόχρονης ιστορίας του συγκροτήματος του καθολικού, αλλάζοντας κατά καιρούς την εικόνα του, καθώς και στοιχεία που υποδεικνύουν τη σύνδεσή του με άλλα κτίρια που χάθηκαν. Εντοπίστηκε επίσης η ενσωμάτωση στο καθολικό ενός υπολείμματος προϋπάρχοντος κτιρίου, μεταγενέστερου της υποκείμενης βασιλικής, το οποίο, μαζί με ορισμένα από τα ευρήματα στην ανασκαφή της τράπεζας, μας εισάγει στην πρώιμη ιστορία του χώρου.

Ploutarchos Theocharidis
Architect - Restorer

**The structural investigation in the katholikon of the Holy Monastery of Vatopedi
and information about the early history of the foundation**

On the occasion of the work being undertaken to consolidate the katholikon, a systematic investigation was made of the building's construction history, mainly in the roofs, the dome and sections of the facades. The research revealed an impressive series of interventions that have been made during the thousand-year-long history of the katholikon complex, which occasionally altered its appearance, as well as evidence indicating its connection with other buildings that have been lost. Evidence has also been found of the incorporation into the katholikon of the remains of a pre-existing building, of later date than the underlying basilica, which, together with some of the finds yielded by the excavation in the refectory, shed light on the early history of the complex.

Σταύρος Μαμαλούκος

Αρχιτέκτων - Αναστηλωτής

Καθηγητής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστήμιο Πατρών

Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου.

Νέα δεδομένα

Η έρευνα που διεξήχθη στο καθολικό της Μονής Βατοπεδίου κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης των στεγών και των όψεων του μνημείου που υλοποιήθηκαν κατά την τελευταία πενταετία, απέδωσε σημαντικά στοιχεία τα οποία, εκτός από την αναθεώρηση ορισμένων σημείων της οικοδομικής του ιστορίας και την ακριβέστερη αναπαράστασή του, επιτρέπουν τη μελέτη σε ασφαλέστερη βάση της αρχιτεκτονικής των διαφόρων κτηρίων του σύνθετου οικοδομικού συγκροτήματος.

Stavros Mamaloukos

Architect - Restorer

Professor, Department of Architecture, University of Patras

The architecture of the katholikon of the Holy Monastery of Vatopedi.

New data

The survey of the katholikon of Vatopedi Monastery that was carried out during the restoration work that has been underway on the roofs and facades of the monument over the last five years has furnished important new data which, apart from enabling us to revise certain points of the katholikon's construction history and to achieve a more precise reconstruction, also provide us with a more secure basis for the study of the architecture of the different buildings in this composite building complex.

Η αρχιτεκτονική της τράπεζας της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου

Η τράπεζα κτίστηκε το 1785 αφού κατεδαφίστηκε η παλαιότερη βυζαντινή τράπεζα της μονής. Το νέο κτίριο, τοιχογραφημένο στα 1786, αποτελεί ένα έξοχο δείγμα αρχιτεκτονικής της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η τράπεζα ερευνήθηκε στο πλαίσιο των εργασιών για την αποκατάστασή της. Στην ανακοίνωση θα αναφερθούμε στον σχεδιασμό, στην αρχιτεκτονική, στην οικοδομική τεχνολογία καθώς και στην ιστορική διαδρομή του κτιρίου.

The architecture of the refectory of the Holy Monastery of Vatopedi

The refectory was constructed in 1785, after the monastery's earlier Byzantine refectory had been demolished. The new building, which was decorated with frescoes in 1786, is a fine example of the architecture of the period of the Greek Enlightenment. The refectory was investigated during the course of its restoration work. The paper will refer to the design, architecture, construction technology and history of the building.

Γεώργιος Σκιαδαρέσης

Αρχαιολόγος, Αν. Προϊστάμενος Εφορείας Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους

Θεόδωρος Ντόγκας

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους

Γεώργιος Πανέλας

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους

Πλούταρχος Θεοχαρίδης

Αρχιτέκτων Μηχανικός - Αναστηλωτής

Η ανασκαφική αναζήτηση για την παλιά τράπεζα της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου

Το 1785 ιδρύθηκε η σημερινή τράπεζα της μονής στη θέση της παλαιότερης, βυζαντινής τράπεζας, η οποία κατεδαφίστηκε τότε.

Στο πλαίσιο του έργου για τη στερέωση και αποκατάσταση της σημερινής τράπεζας, που εκτελείται από τη μονή, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους διενήργησε εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα μέσα και γύρω από το κτίριο. Η ανασκαφή έφερε στο φως σημαντικά οικοδομικά κατάλοιπα που επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της παλαιάς τράπεζας στη διάρκεια των οκτώ αιώνων της ιστορίας της. Επί πλέον, ήρθαν στο φως και λείψανα από άλλα κτίρια, κάποια από τα οποία είναι εμφανώς αρχαιότερα της παλαιάς τράπεζας και μας εισάγουν (όπως και η βασιλική που είχε προ ετών εντοπιστεί ανασκαφικά κάτω από το καθολικό) στην ιστορία του χώρου πριν από τον 10^ο αιώνα.

Georgios Skiadaresis

Archaeologist, Deputy Head of the Ephorate of Antiquities of Chalkidiki and Mount Athos

Theodoros Ntogkas

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Chalkidiki and Mount Athos

Georgios Panelas

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Chalkidiki and Mount Athos

Ploutarchos Theocharidis

Architect - Restorer

The excavation in search of the old refectory of the Holy Monastery of Vatopedi

In 1785 the monastery's present refectory was founded on the site of the earlier Byzantine refectory that had just been demolished.

During the course of the consolidation and restoration work that is being undertaken by the monastery on the present refectory, the Ephorate of Antiquities of Chalkidiki and Mount Athos carried out an extensive excavational investigation within and around the building. The excavation brought to light considerable building remains which permit us to trace the development of the old refectory over the eight centuries of its existence. Remains of other buildings have also come to light, some of which are clearly of earlier date than the old refectory and – like the basilica that was unearthed below the katholikon a few years ago – shed light on the history of the site before the 10th century.

ΔΕΚΑΘΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Θανάσης Σέμογλου

Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ

**Τα νέα ζωγραφικά ευρήματα στο καθολικό της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου.
Μια πρώτη παρουσίαση**

Στην ανακοίνωση θα γίνει μια πρώτη σύντομη παρουσίαση των ευρημάτων που έφεραν στο φως οι εργασίες συντήρησης και καθαρισμού των τοιχογραφιών στο καθολικό της Μονής Βατοπεδίου και αφορούν σε μεμονωμένες ολόσωμες μορφές αγίων ασκητών μοναχών, κυρίως στο δυτικό τμήμα του ναού. Η εξαιρετική ποιότητα της ζωγραφικής μαρτυρεί σχέσεις με άλλα σημαντικά καλλιτεχνικά σύνολα του Ελλαδικού χώρου. Θα τεθούν ζητήματα χρονολόγησής τους καθώς και θέματα που αφορούν στην ταυτότητα του καλλιτεχνικού συνεργείου.

Thanasis Semoglou

Professor of Byzantine Archaeology and Art
School of History and Archaeology, ATh

**The new finds from the fresco work in the katholikon of the Holy Monastery of Vatopedi.
A first presentation**

This paper will make a first, brief presentation of the finds that have come to light during the conservation and cleaning work on the frescoes in the katholikon of the Monastery of Vatopedi and concern individual full-length figures of saintly ascetics, mainly in the western part of the church. The exceptional quality of the painting work displays connections with other important artistic ensembles in Greece. The paper will examine issues relating to the dating of the finds, as well as issues concerning the identity of the team of artists that executed the paintings.

Δημήτρης Λιάκος

Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους

Δημήτρης Βλάσσης

Συντηρητής έργων τέχνης και αρχαιοτήτων ΤΕ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους

Νικόλαος Στούμπος

Συντηρητής έργων τέχνης και αρχαιοτήτων ΔΕ, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών

Η συντήρηση των τοιχογραφιών του καθολικού της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου

Το καθολικό της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου διαθέτει έναν αξιόλογο τοιχογραφικό διάκοσμο των αρχών του 14^{ου} αι., ο οποίος κατά καιρούς δέχτηκε επιζωγραφίσεις από τον 17^ο έως τον 19^ο αι. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους στο πλαίσιο του έργου της αποκατάστασης των όψεων και των στεγών του καθολικού, που υλοποιείται από την ίδια τη μονή, συνέστησε ομάδα εργασίας αποτελούμενη από τους υπογράφοντες, για την παρακολούθηση των εργασιών συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού, τις οποίες πραγματοποιεί ομάδα εμπειρων συντηρητών. Οι εργασίες υλοποιήθηκαν βάσει μελέτης, που εκπονήθηκε για λογαριασμό της μονής και εγκρίθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού, κατόπιν ομόφωνης γνωμοδότησης του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου.

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν οι εν εξελίξει εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του καθολικού. Θα εστιάσουμε στα κύρια στάδιά τους, τη μεθοδολογία και τις αρχές που τη διέπουν. Οι εργασίες αντιμετωπίζουν με απόλυτο σεβασμό την αυθεντικότητα, την ιστορική και καλλιτεχνική αξία των τοιχογραφιών, των οποίων η αρχική λάμψη έχει πλήρως ανακτηθεί στις περιοχές, όπου η συντήρηση έχει ολοκληρωθεί.

Dimitris Liakos

Dr. of Archaeology, Ephorate of Antiquities of Chalkidiki and Mount Athos

Dimitris Vlassis

Conservator of works of art and antiquities, Ephorate of Antiquities of Chalkidiki and Mount Athos

Nikolaos Stoumpos

Conservator of works of art and antiquities, Byzantine and Christian Museum, Athens

**The conservation of the frescoes in the katholikon
of the Holy Monastery of Vatopedi**

The katholikon of the Holy Monastery of Vatopedi contains a remarkable ensemble of frescoes from the early 14th century which were overpainted at different times between the 17th and 19th centuries. Within the framework of the restoration work that is being undertaken by the monastery on the facades and roofs of the katholikon, the Ephorate of Antiquities of Chalkidiki and Mount Athos has established a working group consisting of the present writers in order to monitor the conservation work being carried out on the church's mural decoration by a group of experienced conservators. The work is based on a study that was elaborated for the monastery and was approved by the Ministry of Culture, following a unanimous decision by the Central Archaeological Council.

The paper will present the conservation work currently being undertaken on the frescoes in the katholikon. We will focus on the main stages of the work, the methodology being employed and the principles that govern it. The work is being carried out with utmost respect for the authenticity and the historical and artistic value of the frescoes, whose original splendour has been completely restored in those parts of the katholikon where the conservation work has been completed.

Η παθολογία των τοιχογραφιών του καθολικού της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου και η περίπτωση των Χριστολογικών παραστάσεων

Η συνεχής παρουσία και φροντίδα της μοναστικής κοινότητας στο μνημείο και η εξαιρετική κατασκευή του, είναι οι λόγοι που οι τοιχογραφίες του καθολικού της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου διατηρούνται μέχρι σήμερα σε καλή κατάσταση. Το μοναστήρι χτίστηκε το 985, αλλά οι τοιχογραφίες του καθολικού είναι ένα ζωγραφικό έργο που ξεκίνησε στις αρχές του 12^{ου} αιώνα και η τελευταία του χρονολογική φάση αποδίδεται στις αρχές του 19^{ου}. Όλους αυτούς τους αιώνες αρκετοί ζωγράφοι (στην πλειονότητά τους άγνωστοι) εργάστηκαν με τα συνεργεία τους για την αγιογράφιση του χώρου και δημιούργησαν έναν κατάγραπτο καθολικό ναό σύμφωνα με τα πρότυπα της εκάστοτε εποχής. Ωστόσο στην ιστορία του ναού, πιθανολογείται ότι δύο μεγάλοι σεισμοί τον 18^ο αιώνα (1709 και 1730), συνέβαλαν στην καταστροφή αρκετών τοιχογραφιών και την δημιουργία ενός ρήγματος που διατρέχει την θολοδομία από χορό σε χορό και ταλανίζει το μνημείο μέχρι και σήμερα.

Όσον αφορά την κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών, μέσω ηχοβολιστικής εξέτασης των υποστρωμάτων, διαπιστώθηκε ότι τα σοβαρά προβλήματα στη δομή τους περιορίζονται στην άνοψη του ναού δηλαδή στη πλειονότητα των χριστολογικών παραστάσεων. Σε αυτές τις τοιχογραφίες συγκεντρώνονται ρωγμές, αποκολλήσεις από το υποστήριγμα, ενώ σπανιότερα παρατηρείται κακή συνοχή μεταξύ των υποστρωμάτων ή μικρής κλίμακας απώλειες αυτών.

Κατά την μακροσκοπική παρατήρηση του ζωγραφικού στρώματος των τοιχογραφιών του καθολικού, έγινε κατανοητό ότι λόγω της τεχνικής κατασκευής τους (νωπογραφίες) παρουσιάζουν υψηλή ανθεκτικότητα στον χρόνο, τους ατμοσφαιρικούς ρύπους και την υγρασία, με αποτέλεσμα να διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση.

Όμως η κατάσταση διατήρησης του υπερκείμενου ζωγραφικού στρώματος των επιζωγραφίσεων του 18^{ου} αιώνα είναι πολύ διαφορετική. Οι επιζωγραφίσεις έχουν αλλοιωθεί και διαβρωθεί σε μεγάλο βαθμό, λόγω της παλαιότητάς τους και φυσικά της ευάλωτης εν ξηρώ τεχνικής κατασκευής τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι φθορές είναι τόσο έντονες που το αρχικό υποκείμενο ζωγραφικό στρώμα γίνεται ορατό, με αποτέλεσμα να επηρεάζεται η ανάγνωση της εικονογραφίας. Παράλληλα, η σύγκριση μεταξύ των ζωγραφικών στρωμάτων οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι το ζωγραφικό στρώμα του 14^{ου} αιώνα παραμένει ανθεκτικό, σαφές και με υψηλή καλλιτεχνική αξία.

Σε αυτή την ανακοίνωση θα παρουσιαστεί η κατάσταση διατήρησης των παραστάσεων που ανήκουν στον Χριστολογικό κύκλο της εικονογραφίας που χρονολογούνται τον 14^ο αιώνα μέσα στο καθολικό της Ι. Μ. Βατοπεδίου. Τέλος, θα γίνει αναλυτική αναφορά στις επισκευαστικές και ζωγραφικές επεμβάσεις του 18^{ου} αιώνα και πως αυτές δυσχεραίνουν την ομαλή ανάγνωση του τόσο σημαντικού ζωγραφικού έργου.

Eleftherios Papaioannou

Conservator of Works of Art and Antiquities
MSc, PhD candidate, Ionian University

Christos Karydis

Associate Professor, 'Preventive Conservation of Works of Art' programme, Ionian University
Director of 'Fotis Kontoglou' School of Iconography
of the Holy Metropolis of Monemvasia and Sparta

The pathology of the frescoes in the katholikon of the Holy Monastery of Vatopedi and the case of the Christological scenes

The present good state of preservation of the frescoes in the katholikon of the Holy Monastery of Vatopedi is largely due to the monks' constant presence in and care for the monument and the exceptional quality of construction of the building itself. Although the monastery was built in 985, work on the katholikon's frescoes began in the early 12th century, while the last phase of the decoration is believed to date from the early 19th century. Throughout these centuries numerous painters (most of whom are unknown) worked with their teams to decorate the building, creating a katholikon fully adorned with paintings each of which conformed to the standards of the time. However, it is believed that two large earthquakes that occurred in the 18th century (1709 and 1730) damaged a large number of frescoes and created a crack that runs across the vaulting between the choirs and still afflicts the monument today.

As far as the state of preservation of the frescoes is concerned, a sonar survey carried out on the substrate revealed that the serious structural problems lay in the upper parts of the church, i.e. in most of the Christological scenes. These frescoes contain cracks and detachments from the backing, while more rarely there are instances of poor cohesion between the substrates or small losses of the latter.

A macroscopic observation of the painting layer of the frescoes led to the conclusion that the frescoes' good state of preservation can be attributed to their method of construction (the *buon fresco* technique), which has made them very durable and highly resistant to atmospheric pollution and damp.

However, the state of preservation of the overlying painting layer of the 18th-century overpaintings is very different. The overpaintings have become highly eroded due to their age and, of course, their vulnerability as a result of their method of construction (the *secco* technique). In some cases, the damage is so severe that the original underlying painting surface is visible, which hinders the viewer's interpretation of the iconography. At the same time, a comparison of the painting layers inevitably leads to the conclusion that the painting layer of the 14th century remains durable, clear and of high artistic value.

This paper will present the state of preservation of the 14th-century Christological scenes in the katholikon of the Holy Monastery of Vatopedi. Finally, detailed reference will be made to the repairs and interventions carried out on the paintings in the 18th century and how they obstruct the interpretation of such an important ensemble of paintings.